

LA PRESENCIA DE LAS DONES TERRASSENQUES EN L'ASSOLIMENT DE LES LLIBERTATS DES DE FINALS DEL FRANQUISME FINS A LA TRANSICIÓ

Maria Teresa Rodríguez Herrerias

Recepció i acceptació: setembre del 2018

Resum: Els objectius d'aquest treball pretenien recuperar de la memòria històrica de les dones de la ciutat. L'anàlisi de les fonts orals de les entrevistes realitzades han servit per mostrar el paper actiu que van tenir en l'etapa de la Transició. Altres fonts utilitzades han estat la consulta a l'Arxiu històric del Casal de la Dona, les dades recollides pel Centre d'Estudis Demogràfic a partir dels censos de població i la premsaterrassenca.

Paraules clau: Dones, militància política, sindicalisme, moviment veïnal, clandestinitat, repressió, feminisme, igualtat, canvi social, llibertats, justícia, igualtat.

Abstract: The goal of this study was to retrieve the historical memory of women in the city. An analysis of oral sources interviewed helped demonstrate the active role they played during the transition period. Other sources have been the historical archive of the Casal de la Dona, the data found in the demographic studies center Centre d'Estudis Demogràfic —collected from population censuses—, and the Terrassa press.

Keywords: Women, political militancy, unionism, neighborhood movement, underground movements, repression, feminism, equality, social change, freedom, justice, equality.

1. Presentació

Aquest estudi forma part d'una proposta de treball i difusió presentada l'any 2014 pel Centre d'Estudis Històrics de Terrassa en la qual es volia publicar per primer cop la història de les dones de Terrassa al segle xx, amb l'objectiu de recuperar la seva memòria històrica. El projecte inicial, que pretenia buidar els padrons de 1900, 1930, 1940 i 1970 per tenir dades reals per interpretar, no es va assolir totalment per manca de recursos i de suport.

Malgrat tot, es va iniciar el projecte espaiant els objectius en el temps. L'any 2016 presentàvem les dades d'un terç de la població femenina dels anys 1900 i 1940. Les mostres van ser recollides seguint els criteris de proporcionalitat tenint en compte els districtes en què estava dividida la ciutat. De l'anàlisi de la informació extreta dels padrons es va obtenir una valuosa informació per conèixer l'origen, l'ocupació, l'educació o la composició de les unitats familiars de les quals formaven part les dones de la ciutat¹. També es va iniciar un arxiu de fonts orals sobre gènere que es pot consultar a l'Arxiu Històric de Terrassa.²

L'actual recerca ha estat fruit de la suma d'esforços i del treball conjunt del grup de Memòria Històrica del Casal de la Dona i del Centre d'Estudis Històrics de Terrassa. El grup de memòria històrica del Casal va posar en marxa el projecte "Nosaltres també

hi érem” el 2017. Amb l'objectiu de recuperar les veus d'aquelles dones que van viure i van participar de forma directa en l'etapa de la Transició, presentà a la ciutat les històries de vida de cinc d'elles. L'actual projecte ha continuat aquesta línia de treball i ha ampliat l'arxiu de fonts orals per tal de construir el relat històric de la Transició a Terrassa amb veus de dones. Aquesta feina s'ha pogut fer gràcies a la col·laboració de les dues entitats de la ciutat.

El resultat de la recerca és fruit del buidatge empíric i de l'anàlisi d'una vintena d'entrevistes realitzades a dones que van tenir un paper actiu en l'etapa de la Transició a la ciutat, sense obviar els anys previs i posteriors, sense els quals aquesta etapa històrica no hauria estat possible. Totes les dones que hem entrevistat mereixen ser-hi, però som conscients que no hi són totes. Falten dones que van tenir un paper important en aquesta etapa històrica i que formaran part de la següent fase del treball. Altres fonts que han estat imprescindibles per elaborar aquest treball han estat l'arxiu històric del Casal de la Dona, les dades recollides pel Centre d'Estudis Demogràfics a partir dels censos de població i la premsa terrassenca (*Tarrasa Información* i *Diario de Tarrasa*).

Vint històries de vida

Com ja hem dit en la presentació, els objectius d'aquest treball pretenen recuperar el paper de les dones de la ciutat mitjançant un exercici de memòria històrica i donar-los la visibilitat que es mereixen. També se'ns plantegen alguns interrogants cabdals: el fet que les dones no estiguessin tan presents en la participació política i sindical es deu al conservadorisme o apoliticisme femení, com mantenen les interpretacions històriques tradicionals? Existia una orientació prioritària cap a la família i la vida privada per part de les dones? Des de quan es pot parlar de moviment feminista a Terrassa? Qui està darrere d'aquesta ideologia? Quines són les seves aspiracions?

Per tal de donar resposta a totes les qüestions i assolir els objectius proposats, hem treballat a partir de les fonts orals, de les entrevistes realitzades al llarg del 2017 i 2018, que ens han permès construir vint històries de vida. Però qui són aquestes dones que hem entrevistat? Perquè les hem triat? Quin paper van tenir en l'etapa de la Transició? Quina ha estat la seva contribució a la ciutat? Quina formació han tingut? Quines han estat les seves trajectòries professionals?

Del total de dones entrevistades, el 65% ha nascut fora de la ciutat, i la majoria van venir des d'altres comunitats: Andalusia, Extremadura, Galícia o Castella. Les franges d'edat són variades: les nascudes a les dècades dels anys 30 i 40 representen un 35%, la resta van néixer a la dècada dels 50.

Les trajectòries laborals van començar a una edat molt jove: l'edat mitjana per a la primera feina és de 14 anys, l'edat més elevada, 16, i la més baixa, 7. El sector que ha donat feina a més dones ha estat el tèxtil (65%), seguit de l'ensenyament

i la sanitat (50%). Moltes de les vides laborals comencen al tèxtil o al comerç i, a mesura que van ampliant estudis de formació professional o universitaris, les dones canviaran de feina i aniran al sector de l'ensenyament i a l'administració pública. Sorprenen veure com algunes de les dones entrevistades abandonaren feines administratives suposadament més còmodes, més ben valorades i amb un salari més alt, per anar a treballar a fàbriques del metall o tèxtils a Terrassa, Barcelona o fora de Catalunya. Eren les consignes que marcaven els partits d'esquerra radical: calia anar a fer la revolució, i la revolució es feia des del món obrer. Totes les dones amb estudis superiors, fets amb el suport o no de les famílies, els van desenvolupar alhora que treballaven. Aquest nivell d'estudis el van assolir en molts casos a una edat adulta, coincidint amb la crisi econòmica i política —en què resultava molt difícil trobar feina— o senzillament per millorar el seu currículum. De fet, la formació contínua al llarg de les seves vides és un dels trets comuns en totes elles.

Totes les dones que han estat entrevistades van tenir una participació activa en la vida política, sindical o veïnal. En tots els casos, la militància començà durant la dictadura i continuà de manera més intensa en l'etapa de la Transició. Totes comparteixen la lluita per enderrocar el règim franquista, militant des dels partits polítics i/o sindicats clandestins o des de les associacions de veïns, des de les organitzacions juvenils, entitats culturals, esplais o centres de cultura, des de les fàbriques, oficines, hospitals, llars d'infants o escoles.³

2. Les dones en la resistència antifranquista

Condicions laborals

Les condicions laborals i econòmiques de la població obrera de la ciutat a finals de la dècada dels 60 i 70 eren molt dures. Els industrials obtenien els seus beneficis a costa de la sobreexplotació de la classe obrera, la maquinària de les fàbriques no s'havia modernitzat, les jornades de treball eren cada vegada més llargues i els salaris molt baixos. La crisi econòmica mundial del 1973 agreujà la situació i provocà un augment de la mobilització obrera. Des del segle XIX el mercat de treball terrassenc s'havia caracteritzat per una alta participació femenina en el treball industrial. Entre el 1950 i el 1975 el nombre de dones assalariades va anar augmentant, i alhora les dones casades no deixaven la feina quan tenien fills. Podem veure aquest fenomen al gràfic de població activa de les dones a Terrassa en el període 1970-1981. El 1970 les dones casades que treballen fora de la llar representen el 35%, mentre que el 1981 són el 53%. En el termini de poc més d'una dècada es va produir un increment d'un 18%. Al llarg de la dècada dels 70, es van produir transformacions en l'ocupació femenina a causa del creixement del sector serveis, que en alguns àmbits va afavorir el treball femení, com ara en el comerç i sobretot en els serveis públics (la sanitat i l'ensenyament, a partir de la creació de la Seguretat Social el 1961, la inauguració

del nou edifici de l'Hospital Mútua de Terrassa i el CAP Rambla el 1975, l'administració pública, les escoles i llars d'infants que s'aniran obrint en una ciutat que no para de créixer, producte del saldo migratori). Per primera vegada, es creava ocupació femenina qualificada. Aquesta nova demanda va ser un incentiu perquè les noies joves ampliessin la seva formació i esdevinguessin infermeres, llevadores, mestres... Eren carreres socialment ben vistes, ja que es consideraven competències naturals de les dones, i van anar guanyant prestigi.

De les empreses tèxtils, les de filatures i confecció es nodrien majoritàriament de mà d'obra femenina. Això explica la participació de la dona en els conflictes laborals i en la creació de les Comissions Obreres. Ara bé, l'elevat nombre de dones no es reflectia en les direccions de les organitzacions obreres o dels partits polítics clandestins.

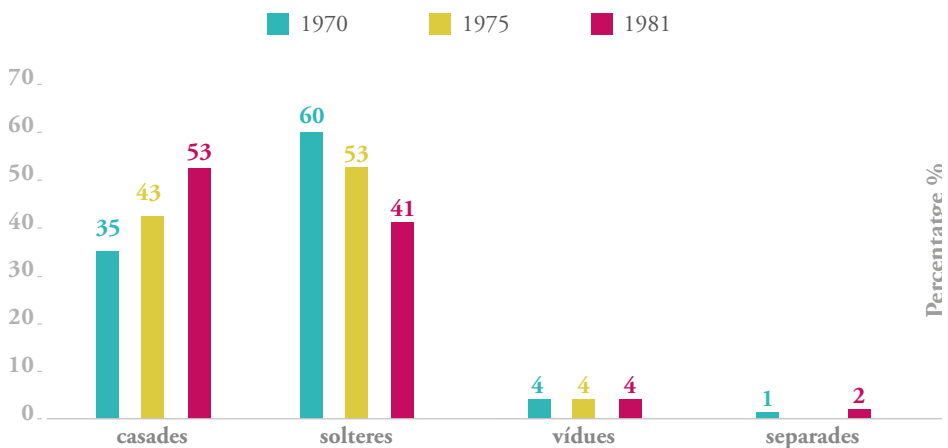
«Los inicios en la fábrica fueron muy duros, yo era muy joven y había dejado en el pueblo a mi familia, a mis amigas...»

«Me levantaba a las 3 de la mañana, se trabajaban muchas horas y se cobraba a prima, según los quilos que hacías, así se cobraba. Yo no llegaba nunca.»

Cuando entré en Hilaturas Castell tenía 13 años, estuve tres meses a prueba y cobrando muy poco. Era una fábrica muy grande, un lugar muy oscuro, con un olor muy particular, temperatura infernal y un ruido ensordecedor.

«En la fábrica había un grupo de mujeres a las que llamaban “las folloneras”. Me dijeron que no me acercara a ellas. “Con aquellas no te juntes”. Me di cuenta que en realidad no eran tan malas como decían... Cuando yo no llegaba a la prima, ellas

Població activa Terrassa (1970-1981). Dones segons l'estat civil

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfics

echaban conos a mi carro para poder hacer los 60 kg de hilo. Si por ejemplo hacías 59 kg te quitaban mucho dinero de la paga semanal. Si el encargado te tenía manía, te ponía el hilo malo y así nunca llegabas a la prima y cobrabas menos. En los años 70 ya empecé a protestar por las condiciones tan duras en que vivíamos. A las que protestaban, a las “folloneras”, se las llevaban a la sección de paquetería. Allí me enviaron. Entré en contacto con ellas y así participé en la lucha clandestina. Nos reuníamos en la Sagrada Familia, hasta 1977, con la legalización del sindicato. Reivindicábamos los veinte minutos para comer el bocadillo, igualar la prima llegaron los quilos o no, repartir el hilo malo entre todas las trabajadoras, reducción del horario laboral (trabajábamos de 4.15h de la mañana hasta las 14 h, sábados incluidos).

»La producción y las máquinas las llevábamos las mujeres; los encargados, mayordomos y pesadores eran siempre hombres. En la hilatura éramos todas mujeres: de 30 mujeres, 2 hombres (encargado y pesador). Los hombres cobraban más, tenían más tiempo y no estaban tan controlados como nosotras. Una vez montamos una porque queríamos ser pesadoras, ¿por qué no podíamos? No tenías que cargar peso, eran carros con ruedas. Nosotras sabemos pesar, apuntar el peso... Empezamos a luchar por la igualdad de los sueldos. Ahí sí que nos dimos cuenta de que los hombres se ponían en guardia con nosotras... Para subir de categoría, el trato era ser hombre. Conseguimos 30 minutos para el bocadillo, lavabos para mujeres separados de los hombres, tres turnos horarios, de 6 a 14h, de 14 a 22h y de 22 a 6h, además del turno partido.

»No fue nada fácil conseguir las reivindicaciones: hubo castigos, días sin cobrar, sanciones duras... A mí me dieron 3 días de fiesta. En casa tuve que hacer como que no había

Maria Moreno Campos, nascuda el 1947 a Encinas Reales (Còrdova), va ser una dels milers de nenes i dones que conformaren el procés migratori des de regions més desfavorides econòmicament cap a Terrassa. Ella, com la seva mare, esdevingueren obreres del tèxtil al cap de pocs dies d'arribar. La nostàlgia inicial es va anar transformant en rebel·lia en descobrir les injustícies laborals, socials i polítiques del seu entorn. Aviat començà a militar en les comissions obreres clandestines. Ella, com altres dones, va lluitar i s'enfrontà a la patronal per reclamar drets laborals. Trencava amb el paper de dona submissa adjudicat per la ideologia franquista al gènere femení. Considera-

da una dona justa, valorada i respectada pels seus companys, quan CCOO es va legalitzar, fou escollida delegada sindical, càrrec que desenvoluparia durant tots els anys que treballà a la fàbrica. Feminista convençuda, formà part del Casal de la Dona i durant deu anys en va ser la seva presidenta. Va ser molt activa en projectes solidaris com Pau i Solidaritat, una cooperativa per a les dones de Chiapas, a la selva de Lacandona. Fotografia: Cultura CCOO 100% Tèxtil.

Fàbrica Viciana. Dones triant la llana. Any 1960. Autor: Carles Duran Torrens. Font: Arxiu Municipal de Terrassa.

pasado nada, no podía decirlo. Mi padre me decía: “Tú tienes que trabajar y callar”. Mis compañeras me ayudaron. Cuando plegué aquella semana, cada compañera puso un duro y pude tener la paga normal de 650 pesetas.

»A partir de ahí empecé a reunirme de forma clandestina, en la Sagrada Familia. Allí se decidía todo lo que había que hacer en la fábrica. A estas reuniones asistíamos trabajadoras de diferentes fábricas y también iban estudiantes.

»En 1977, con la legalización de CCOO, llegamos a un 90% de afiliación. En las elecciones sindicales toda la fábrica me votó para el comité de empresa. De nueve delegados, solo tres éramos mujeres (...). Cuando hacíamos huelga, la hacíamos por nuestras reivindicaciones, pero también en solidaridad con todos los que luchaban... Si en Madrid los grises habían apaleado a una persona, nosotros parábamos. En el País Vasco hubo una huelga muy grande, por la huelga de Seat, la AEG. Tirábamos octavillas a las horas del comedor y para no enfrentarnos con nuestros propios compañeros, nos cambiábamos de fábrica para hacer de piquetes (...). También nos organizábamos contra la represión. En aquel tiempo había mucha represión, cogían a mucha gente. Entonces las mujeres hacíamos cajas de resistencia cuando había compañeros en la cárcel y los torturaban...»⁴

La presa de consciència

Durant la postguerra, a Terrassa, com arreu del país, l'Església va tenir un paper primordial en la consolidació del Franquisme, un rol omnipresent i de gran influència. Paradoxalment, era l'única possibilitat d'organització fora dels canals del Franquisme.

A l'esquerra, el carnet del Centre de Cultura Popular d'Aurora Salas Salvador. A la dreta, el carnet d'enllaç sindical de l'empresa en què treballava, Hilolana, S.A. Va començar a treballar en una empresa de punt amb tretze anys. Quan venia algun inspector l'amagaven, així va ser com s'inicià la seva conscienciació sindical i política. Documents: cessió Aurora Salas Salvador.

La JOC, Joventut Obrera Catòlica, va significar la primera escletxa en les posicions catòliques. Durant la dècada dels 50, alguns sectors d'Acció Catòlica del Sant Esperit, vinculada al Centre Social Catòlic, aglutinaren joves de classe mitjana que organitzaven activitats culturals en català i que més tard van evolucionar cap a les JOC, moguts per una preocupació social. Una part de la població terrassenca va començar a allunyar-se del nacionalcatolicisme. A la dècada dels 60, un sector de l'Església de la ciutat va tenir un paper protagonista en la lluita antifranquista. Algunes parròquies, de la mà dels seus capellans, van adquirir un ferm compromís social als barris de Ca n'Ànglada, Ègara, Sant Pere, Sant Josep i la Sagrada Família. A les parròquies es podien reunir tots els grups polítics antifranquistes i les organitzacions cristianes progressistes. Les JOC, esplais o el Centre de Cultura Popular van ser un element coincident de totes les dones entrevistades. El lloc on van prendre consciència política i social i van iniciar-se en la seva militància activa en partits polítics i sindicats clandestins. Va ser també el punt de trobada per organitzar la lluita i l'activisme polític clandestí, i un espai on es rebia i es donava formació.

Entre el 1968 i el 1973, els membres de l'Església que s'havien compromès socialment amb la classe obrera van patir la duresa de la repressió: detencions, processaments,

incendis intencionats a les parròquies, assalts policials, agressions, amenaces i persecucions. Aquests capellans «obriers» tindran en contra la jerarquia eclesiàstica, l'administració local franquista, la policia i els sectors més conservadors de Terrassa,⁵ però malgrat tot acolliran el creixent moviment antifranchista de la ciutat.

«Los primeros contactos con la política fueron a través de la JOC de la Sagrada Familia, pero todas las movidas las hacíamos en Ègara. Ahí empezó mi concienciación. Recuerdo muchas compañeras y algunos compañeros, Ramon Puiggròs... Antes estuve en el CCP, Centro de Cultura Popular. Estaba en el centro de Terrassa y se hacían cinefòrums y muchas otras actividades. Era el momento que se estaban organizando las JOC en los barrios. Cuando trabajaba en Hilolana fui enlace del sindicato vertical. Las condiciones laborales eran catastròficas y luchábamos por tener unas condiciones dignas...»⁶

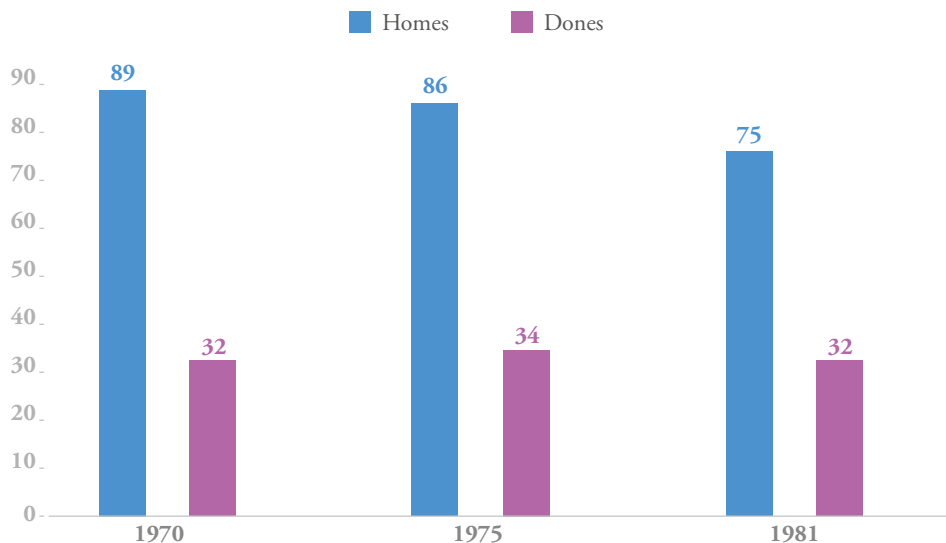
El mercat laboral i la divisió de treball

Les xifres oficials ens donen una taxa d'activitat laboral molt baixa per a les dones. Segons els censos de població, als anys 40 a Espanya tan sols el 10% de dones en edat de treballar ho feia; el 1940 era només el 8,3%, mentre que el 1960 s'arribava a la taxa més alta del Franquisme, el 15,1%. En el cas de Terrassa, les xifres oficials (que no reals) són molt més elevades degut a les necessitats de mà d'obra que requeria la creixent demanda de la indústria tèxtil. Concretament, el 34,31% de les dones treballaven fora de la llar.⁷ La taxa de participació femenina dins del món laboral era molt més elevada del que diuen les dades oficials. Sovint l'expressió «sus labores», ocultava la veritable ocupació laboral de moltes dones que confeccionaven per a la indústria tèxtil, treballaven al sector agrícola, al comerç o al servei domèstic. Aquesta invisibilització laboral femenina es deu a la manera de documentar la informació dels censos, en què inicialment es recollia únicament les professions i oficis del cap de família.

El treball estava fortament segregat. Hi havia sectors tradicionalment masculinitzats. Les dones es concentraven a les indústries de béns i consum, en la confecció i el tèxtil, especialment a la filatura, ram tradicionalment femení. Els homes s'ocupaven en els sectors més capitalitzats, més tecnològics i amb salaris més alts en relació amb el sector. A la construcció, l'obra pública i dins del tèxtil (tradicionalment femení), acaparaven les feines del procés de més qualificació, com el ram de l'aigua, tints i acabats. Les dones ho feien en sectors intensius quant a la mà d'obra, de baixa capitalització i productivitat. Hi havia feines apropiades o inapropiades. Elles havien de carregar en exclusiva amb el treball domèstic sense remunerar. Les dones es concentraven en els sectors menys productius, més mal pagats i menys qualificats; patien més l'atur i acaparaven l'economia submergida i el treball domèstic, irregular i estacional.

En la confecció, treballar sense contracte era una pràctica habitual entre noies i joves, que entraven a les fàbriques a una edat menor de la legalment permesa. Una altra pràctica de l'economia submergida era el treball a domicili, el qual beneficiava els empresaris,

% Evolució de la població activa a Terrassa (1970-1981)

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfic

que no havien de cotitzar pels treballadors. Els mitjans de producció els compraven les treballadores (màquines de cosir), que també pagaven la llum i la calefacció. L'empresariat s'evitava així la conflictivitat laboral que es podia produir a les fàbriques i no estaven obligats a garantir la continuïtat en la feina que lliuraven a les dones. Això tenia molts desavantatges per a les treballadores; el principal eren els baixíssims salaris i les baixes pensions de jubilació com a conseqüència d'haver estat treballant sense estar assegurades.

La trajectòria laboral de Lucía Espinosa Ramírez és un clar exemple del que succeïa al mercat laboral terrassenc entre les dones del seu mateix perfil. Dones que van fer un procés migratori des d'Extremadura o Andalusia per motius econòmics i/o polítics amb aspiracions d'assolir un futur millor per a la família. Van ser moltes les dones que van prendre unilateralment la decisió d'emigrar per tenir unes condicions de vida més dignes i poder oferir un futur amb perspectives de feina i d'estudis per als fills. En molts casos, elles no van tenir possibilitat d'estudiar i la seva formació ha estat autodidacta o van aconseguir estudiar a l'edat adulta.

«Con siete años ya estaba sirviendo en casa de una familia adinerada, estuve cuidando niños. Cuando me casé hacía confección en casa. Me compré una máquina de coser, la pagaba a plazos, mientras vivíamos en el barrio de San Lorenzo. Mientras cosía en casa, no me aseguraron nunca. Nos pagaban por piezas, muy poco dinero y trabajando horas y horas (...). Años más tarde, ya tenía las cuatro hijas, entré a trabajar en Mútua de Terrassa como cocinera, con 34 años. Fue el primer contrato de trabajo que yo tuve (...).

Mi jefe era un franquista que alardeaba con un llavero de Franco... Me tenía vetada y decía a las trabajadoras que no hablaran conmigo. Nunca he militado en ningún partido, pero sí he sido sindicalista, afiliada a CCOO. Formé parte del comité de empresa, dos mujeres y cinco hombres, a pesar de que éramos mayoría de mujeres en cocina. Al principio las asambleas se hacían conjuntas, luego cocina pasó a hostelería y se hizo un convenio para sanidad y otro para hostelería... Recuerdo compañeras muy luchadoras, Divina (Gallardo Redondo). Algunas de las reivindicaciones que conseguimos, los veinte minutos del desayuno, el plus del transporte, mejores salariales, mejoras en los uniformes (...).»⁸

El servei domèstic era la primera feina per a la majoria de les dones, per a les noies de famílies pobres del món rural que arribaven a les ciutats i treballaven a les cases benestants a canvi de menjar i allotjament. Aquesta feina tenia un pes considerable en l'economia terrassenca però per a les treballadores les condicions laborals eren tan desfavorables, que així que podien deixaven la casa on treballaven i anaven a les fàbriques, on les condicions laborals eren millors i la mà d'obra femenina era majoritària. El servei domèstic es considerava exclòs de l'àmbit de la legislació laboral.

La modalitat del servei domèstic dels anys seixanta i setanta era la neteja per hores a cases. També era la feina de moltes dones casades perquè la podien comptabilitzar amb el seu propi treball domèstic i requeria una formació mínima. Era una feina realitzada sobretot per noies joves immigrants.

A les fàbriques la desigualtat salarial entre homes i dones era molt gran. Aquest fet va provocar les primeres vagues, ja que molts reglaments laborals van continuar tenint un coeficient reductor per a les feines de les dones, per la qual cosa elles cobraven entre un 20% i un 30% menys que els homes. Aquestes diferències salarials van ser el detonant de la mobilització femenina a les fàbriques.

El 1960 Terrassa era la població de la província de Barcelona amb més proporció de dones en el total de la població activa, 38,09%. Les mobilitzacions obreres i els xocs amb la policia van ser freqüents durant aquests anys. A les manifestacions de CCOO, sindicat amb majoria d'afiliats a Terrassa, hi participaven moltes dones que van tenir un paper molt important. De les mobilitzacions on van tenir una presència més significativa, convé assenyalar les de novembre i desembre del 1966. En aquesta última, després dels enfrontaments amb les forces del règim, deu persones foren detingudes per la policia, tres d'elles dones. El 1967 encara va ser un any més conflictiu: en la protesta del 27 d'octubre d'aquell any, convocada per CCOO, es reclamava la llibertat sindical i millors salarials. La policia va intervenir violentament i amb contundència contra les persones manifestants. L'acció repressiva de la dictadura tingué a Terrassa, després de Madrid, un dels escenaris més virulents.⁹ Totes les dones entrevistades coincideixen a assenyalar-la com una de les manifestacions més dures de totes les que van viure. Així ho recorden Magda Farrés Buisan o Vicenta Gallardo Redondo.

«(...) el primer contacte amb la política va ser a conseqüència de la manifestació de l'octubre del 1967. Va ser quan intentava curar les marques de les porres a l'esquena del meu germà. Era més jove que jo i s'havia manifestat pacíficament i va ser apallissat(...). Allò em va alterar, revolucionar, i vaig deixar els estudis a mitges, estava fent el preuniversitari. Vaig demanar a un company que estava a la JOC que em posés en contacte amb la gent dels barris, la gent que militava. El primer contacte va ser als barris de Sant Llorenç i Ègara...»¹⁰

«(...)Els primers de maig eren molt celebrats i havíem estat moltes vegades desallotjats pels grisos. Des del molt petita, amb tretze anys, ja repartia el Mundo Obrero per Terrassa. Portàvem una vida clandestina... Tothom em coneixia com "la nena". Les manifestacions eren constants, alguna molt crua i traumàtica, com la del 27 d'octubre del 67, la de les Pedres. Aquesta va ser la més forta. La gent es va refugiar en un cinema i una farmàcia. Van agafar la meua germana Marí a i el meu cunyat(...). Un mes després dels fets, quan l'anava a veure a la presó, encara no li reconeixia la cara. A una companya de Cristians per la Democràcia la van agafar al bar del cinema. Jo vaig entrar i vaig veure com la torturaven, enviant-la d'un cantó a l'altre, com si fos una pilota de ping-pong (...).»¹¹

El 6 de setembre del 1968 una comissió formada per vint-i-cinc representants femenines lliuraven al delegat sindical un escrit signat per 700 dones en què demanaven l'eliminació del límit en l'increment salarial, l'adopció de mesures per mantenir estabilitzats els preus i ensenyament gratuït pels fills i filles de les famílies treballadores.

La Vicenta amb les seves dues germanes, la Divina i la Marí. Totes tres, lluitadores en favor de la llibertat i la democràcia. Fotografia: cessione Vicenta Gallardo Redondo.

(...) la vida allà era molt difícil: el meu pare era una persona molt significada... la mare pensava que el matarien(...). Recordo la mare curant les ferides de l'espatlla del pare. S'havia de presentar cada quinze dies a la Guàrdia Civil, li pegaven, l'insultaven(...). Jo l'esperava fora, recordo "estos putos rojos". Això em va marcar. Va ser la mare que va dir que havíem de marxar del poble. Els pares ens van portar a l'escola Cultura Pràctica. No teníem diners però per a

ells era molt important que tinguéssim una bona formació, així que emigràvem a França a la verema i tots els diners que guanyàvem eren per a l'escolarització de les meves germanes i la meua. Vaig fer el batxillerat superior a l'Institut Ègara. Infermeria, l'especialització com a llevadora(...).” (extracte de l'entrevista de la Vicenta Gallardo Redondo).

Fotografia: Francisca Redondo Cubero. Cessió: Vicenta Gallardo Redondo.

Algunes d'aquestes dones van participar activament en la defensa dels drets i les llibertats des de les organitzacions antifrancquistes i van treballar perquè s'acabés la dictadura. La Francisca Redondo Cubero n'és un bon exemple. Va néixer el 1915 a Las Pedroñeras, Cuenca. Republicana convençuda, com tota la seva família, els seus pares, el seu marit (que havia estat capità a la República) i ella van ser durament represaliats. Fugint del maltractament continu, arribà a Terrassa el 1957 amb la seva família. No va parar de treballar ni un dia de la seva vida: al servei domèstic, posant injeccions, a

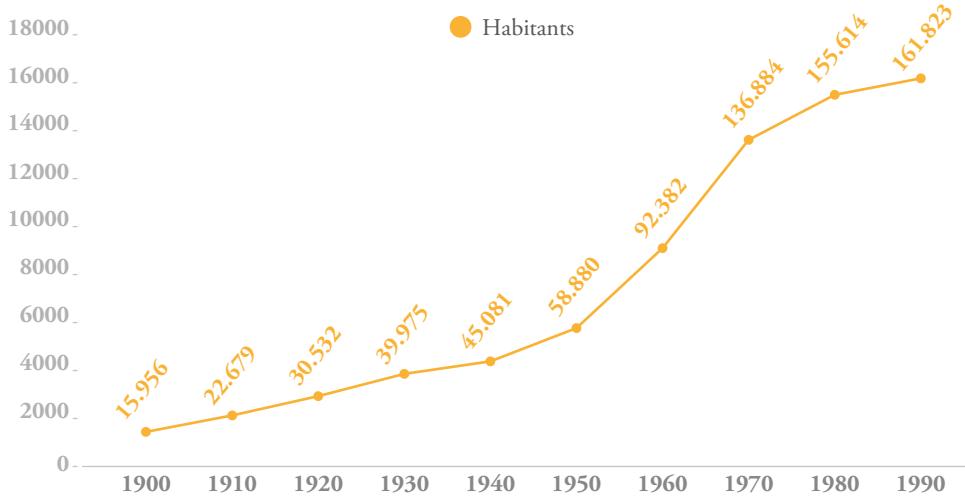
França fent la verema i, finalment, quan va poder comprar-se la cosidora, a la confecció. Durant la Transició va ser regidora municipal al primer Ajuntament democràtic de la ciutat com a representant del PSUC. Va ser tot un referent en la política i molt activa en el moviment veïnal, on va impulsar l'associació de veïns i aconseguí un casal per al barri de la Maurina. Participà en les reivindicacions feministes a Terrassa i formà part del Casal de la Dona fins al final de la seva vida. Les seves filles han seguit el camí de la seva mare.¹²

Un creixement de la població sense previsió, generador de barraquisme

Una ciutat que demanava contínuament mà d'obra però que no era capaç d'oferir habitatges dignes als nouvinguts. Terrassa històricament ha estat un important nucli tèxtil que ha exercit com a focus d'atracció migratòria. L'any 1940 la ciutat tenia 45.081 habitants. Aquesta població es va doblar el 1960, amb 92.234 habitants, i el 1975 el creixement es va disparar fins als 161.670 habitants. Entre el 1950 i 1970, la població va créixer molt per sobre de la mitjana catalana. La ciutat s'eixamplà amb milers de famílies que ocuparen espais mancats de qualsevol servei bàsic. No hi havia prou habitatges i se n'havien de construir.¹³ El dèficit venia de lluny i havia provocat el fenomen del barraquisme a la ciutat. Carmen Roca Salvador recorda els problemes que va tenir en arribar a la ciutat per trobar un lloc on viure.

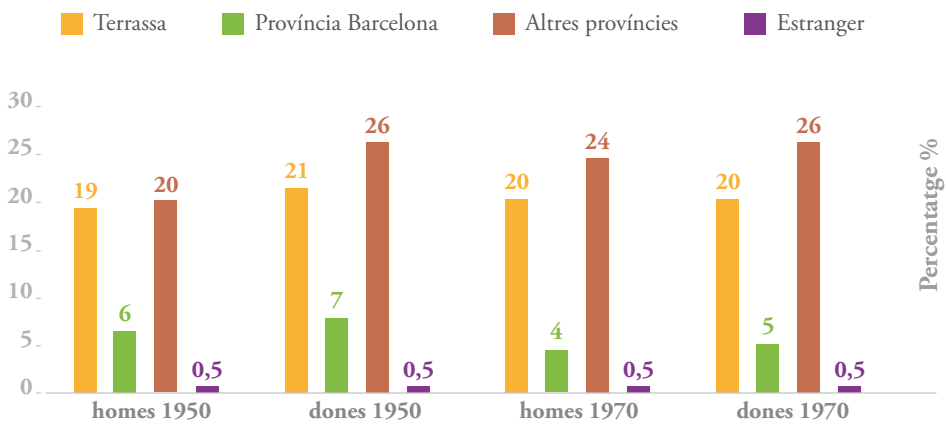
«Llego a Terrassa a casa de mis tíos en 1960. Vivíamos en la calle Marconi, en la conserjería de una fábrica. Después de vivir cuatro años con ellos, empecé a buscar vivienda, pues ya habían llegado mis dos hermanos y más tarde decidimos traer a mi madre.

Habitants de Terrassa (1900-1981)

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfics

Població de Terrassa segons el lloc de naixement (1950-1970)

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfics

Construcció dels habitatges del barri de Sant Llorenç del Munt. Gener del 1964 Font: Arxiu Municipal de Terrassa. Col·lecció fotogràfica Baltasar Ragón.

En aquel momento no había viviendas en Terrassa, ni para comprar, ni para alquilar, no había nada. Busqué en muchos barrios, pero no encontré. No se construían. Había barracas, pocas, que se alquilaban a los que venían, a los inmigrantes. Estas fueron las que desaparecieron con la riada del 62, en la calle Ancha, en la Maurina y en la riera de las Arenas. En Ca n'Anglada estaban construyendo los pisos de Vitasa, era después de la riada y eran para las personas que se habían quedado sin casa. Con ayuda de mi tío pudimos optar a uno de los pisos de Ca n'Anglada que tenían en reserva. Si mi madre me podía enviar el dinero de la entrada, podríamos ir a vivir allí (...).»

El posterior creixement urbanístic va ser desordenat, poc pensat i amb unes mínimes condicions de serveis i equipaments per als barris. L'objectiu de la construcció era proporcionar habitatges a baix cost per als nousvinguts. Al gràfic de població de Terrassa segons el lloc de naixement (1950-1970), es pot veure com el 1950 tan sols el 40% de la població havia nascut a la ciutat, el 13% en municipis de Barcelona, el 46% en altres províncies i l'1% a l'estranger. El 1970 els nascuts fora de la província de Barcelona s'havia incrementat fins al 50%.

Els barris de Sant Llorenç i Montserrat van ser els primers polígons d'habitatges de Terrassa destinats als immigrants. Els responsables no s'havien preocupat de fer un pla d'ordenació urbanístic que evités les aglomeracions i el creixement desordenat i caòtic a la ciutat. En realitat, el règim franquista havia permès i tolerat l'enriquiment d'uns quants en detriment dels més desfavorits. Les pèssimes condicions dels pisos i la manca de serveis als barris van propiciar la mobilització de la població. El veïnat es va unir

Una de les moltes manifestacions multitudinàries fou la de maig del 1976 al barri de Sant Llorenç. Els veïns es manifestaren amb espelmes i pancartes com a protesta per la manca d'enllumenat públic. Terrassa era una ciutat descontenta amb la situació social que es vivia. Una part de la societat, conscienciada i militant, provinent de l'obrerisme, de la intel·lectualitat, del catalanisme, de l'associacionisme o del sindicalisme, va ser el motor del nou projecte de ciutat. La majoria de veïns del barri de Sant Llorenç es manifesta amb espelmes i pancartes pels carrers del barri, com a protesta per la manca d'enllumenat. Font: *Tarrasa Informació*, 17 de maig del 1976.

i crearen les associacions veïnals. Una de les més actives de Terrassa fou l'Associació de Veïns de Sant Llorenç. Va néixer amb l'objectiu de resoldre els problemes derivats de la manca d'equipaments adequats, situació realment caòtica pel que fa a les infraestructures i de la degradació dels habitatges. Durant molts anys, entre 20 i 50, els ocupants dels blocs de pisos van acabar pagant sis vegades el preu del cost real de cada habitatge.

Associacions de veïns a Terrassa. Poques en un món d'homes

L'associacionisme veïnal terrassenc va ser molt important i es va originar als anys seixanta degut a les precàries condicions de vida provocades per la manca de serveis mínims als habitatges i als barris de la ciutat. La ciutadania es va organitzar per exigir serveis bàsics, llars d'infants municipals i escoles públiques. En una ciutat en continu creixement, tot estava per fer. Des dels diferents barris de la ciutat, Maria Bigordà i Montmany, Anna Maria Masachs i Jornet, Júlia de Pablo Angás, Francisca Redondo Cubero, Consol Torres i Vidal, entre moltes altres dones i homes, van mobilitzar-se per demanar tot el que era imprescindible per viure dignament.¹⁴

Esther Fernández Díaz va ser una de les impulsores de l'Associació de Veïns del barri de la Maurina. Va començar a treballar quan va tornar de Saragossa després de

la mort del dictador. La participació en les entitats veïnals era terreny gairebé exclusiu dels homes. Ella va ser una de les poques dones amb capacitat dirigent i va ser vicesecretària del comitè executiu de la Federació de les Associacions de Veïns de Terrassa.

«Vaig estar bastant temps dins de les AAVV i de la Federació. M'hi trobava molt bé. Vaig començar al meu antic barri, el de la Maurina, i a la vegada, prenia part en les reunions de la Coordinadora d'Associacions de Veïns. Vaig participar en l'elaboració dels estatuts, i el resultat d'això va ser una estructura de tipus col·legiat i no presidencialista, on el president fos un membre més del comitè executiu i servís, bàsicament, per representar la FAV a nivell legal (...). Les reivindicacions que fèiem eren moltes: asfaltat de carrers, il·luminació... En aquella època els barris estaven abandonats i atrotinats.»¹⁵

«Mujeres piden escuelas» era el titular de la notícia publicada el 4 de setembre del 1976 a *Tarrasa Información*. Amb el lema «No queremos barracones para nuestros hijos, queremos escuelas», es manifestava la Vocalia de Dones de Ca n'Anglada. Segons l'Associació de Veïns de Ca n'Anglada, el 50% de la població escolar no tenia plaça al barri. Davant d'aquesta lamentable situació la Vocalia de Dones reclamà a l'Ajuntament la compra de terrenys per a la construcció d'escoles.

Maria Toresano Basilio va començar a treballar gràcies a l'Assemblea d'Aturats de Terrassa. Alhora estudiava en horari nocturn. En ser acomiadada de l'empresa on treballava, va tornar a buscar feina i es va topar amb diverses empreses que li oferien feina però sense assegurar-la. Era una pràctica molt recurrent als anys 80, segons criticava Consol Torres i Vidal, regidora de Promoció Ciutadana a l'Ajuntament de Terrassa i militant del Partit Socialista de Catalunya. Afirmava que la crisi econòmica havia deixat una ciutat amb 16.000 aturats, més de 7.000 persones sense cap mena d'ingressos i centenars de famílies al límit de la supervivència. Es referia amb

La Maria Toresano Basilio va arribar a Terrassa el maig del 1977 procedent de Badajoz. Va treballar i estudiar a l'Institut Blanxart en horari nocturn. Venia d'una família on es parlava poc de política per les represàlies viscudes (la fi de la guerra els va prendre béns materials i personals). L'arribada a Terrassa va ser un alliberament per a ella. De seguida es va implicar políticament (LCR) i sindicalment (CCOO), a

la coordinadora estudiantil i va ser una de les dones que van muntar l'Associació de Veïns de Can Tusell. Militava, treballava, estudiava i participava en la intensa vida pública de la ciutat. Va ser candidata en les primeres eleccions al Parlament de Catalunya. Una dona que ha estat molesta a vegades, però que sempre ha estat coherent amb la seva manera de pensar. Feminista convençuda, va ser presidenta del Casal de la Dona. Des de fa 35 anys és funcionària de l'administració local, actualment com a tècnica a Casa Galèria. Diu sentir-se afortunada de poder treballar en el que més s'acosta a la seva ideologia.

molta duresa als empresaris que havien deixat la gent sense feina, però que al mateix temps agafaven alguns treballadors i els col·locaven en altres empreses que muntaven practicant la coerció amb ells.¹⁶

La Maria va voler accedir a un habitatge però eren moments difícils. Fins i tot per als pisos de caràcter social es demanava una entrada de 265.000 pessetes i mensualitats d'entre deu i quinze mil pessetes, diners que no estaven a l'abast de tothom. L'Assemblea d'Aturats denunciava l'existència de barraques on vivien famílies en condicions infrahumanes. En una assemblea del 3 de setembre del 1978 es va decidir l'ocupació col·lectiva d'aquells pisos. La Maria va participar en aquesta acció a Vilardell,¹⁷ de la qual foren desallotjats per la policia violentament. Volien negociar amb l'Instituto de la Vivienda per poder pagar uns preus assequibles a les seves possibilitats. Els pisos eren als afores de Terrassa, molt a prop del cementiri, i feia tres anys que estaven buits. El cas va ser denunciat per Lluís M. Xirinacs.¹⁸

Set de canvi. Cap a una societat moderna

La societat de finals dels seixanta va anar canviant a causa d'una multitud de factors. S'entra en la societat de consum, augmenta el poder adquisitiu de les famílies i la incorporació de les dones al món laboral. Es produí una industrialització de la llar que alliberarà o reduirà el temps de dedicació a les tasques domèstiques de les persones que se n'ocupaven, majoritàriament dones.

Teresa Gutiérrez García (València, 1953). Després d'acabar els estudis començà a treballar en una acadèmia i poc després a Mútua de Terrassa. Era l'any 1972 i iniciava una llarga dedicació professional, més de quatre dècades fent una feina il·lusonant i molt interessant. Així defineix la Teresa el projecte que començaren a aplicar l'any 1978-79 a Mútua: *«En Terrassa aún no se había creado planificación familiar a nivel municipal. Fuimos las pioneras en la ciudad. Fue muy interesante: dábamos charlas en los barrios para concienciar a las mujeres y formarlas, había un desconocimiento total y absoluto. A partir de ahí*

las mujeres se empezaron a hacer revisiones ginecológicas, exploraciones mamarias, a conocer su cuerpo, en definitiva. Se empezaron a dar anticonceptivos, a explicar cómo se colocaba el diafragma (...). Trabajamos mucho para que las mujeres pudieran tener el derecho a decidir sobre el aborto, a conocer su cuerpo, conocer posibles enfermedades de transmisión sexual totalmente desconocidas, a tener libertad en las relaciones sexuales, acceso al DIU (...). Este trabajo me encantaba, me sentía totalmente realizada. Suplí la lucha política que me había decepcionado por este trabajo social. En Ca n'Anglada se hizo en 1983 el Centro de Planificación Familiar municipal. El equipo de Mútua se presentó al concurso pero no salió escogido. De nuestro equipo hubo alguna profesional que sí pasó al grupo municipal».

Es donà un creixent i accelerat procés de laïcització de la societat, que cada vegada es va distanciant més de les normes del nacionalcatolicisme, el qual va perdre la influència i el control que exercia sobre la població. El règim assenyalava els culpables d'aquests canvis: el turisme era qui corrompia la població, «els indesitjables amb el seu comportament indecorós a les platges, als bars i a la vida pública, que han creat un ambient malèfic que perverteix la nostra joventut inexperta».¹⁹

El contacte amb persones que vivien fora del país, el coneixement de les formes de vida a l'exterior a través dels viatges o de la immigració que marxava a Europa a guanyar-se la vida, l'ebullició que es vivia a la universitat, l'accés a la literatura subversiva, la premsa clandestina, la proliferació de partits polítics d'esquerra i esquerra radical, portaren a exigir una nova societat en la qual s'establissin els valors democràtics i de llibertats que havien estat espoliats des de feia dècades.

Teresa Gutiérrez García recorda l'etapa final dels seixanta.

«Cuando acabé Comercio a los 14 años me ofrecieron quedarme a trabajar en la academia en que había estudiado. Como yo quería seguir estudiando, me matriculé en el instituto Ègara. Me correspondía hacer tercero de bachillerato pero no pude asistir porque en el trabajo tenía turno partido y era imposible compatibilizar ambas cosas. Decidí asistir al centro Juan XXIII en horario nocturno. Allí cambió todo para mí. Tuve profesoras que me hacían pensar, profesoras de literatura, de historia, de geografía (...). Empecé a entender y comprender la sociedad en la que vivía, una sociedad oprimida. Aprendí a reflexionar, a pensar por mí misma. Conocí a muchos jóvenes trabajadoras y estudiantes con ansias de cambiar la sociedad. La represión estaba latente en todos los ámbitos de nuestras vidas. El mayo del 1968 nos quedaba muy cerca, la revolución sexual, la música

Rosa Maria Fernández Sansa, nascuda a Badalona el 1950. Des de jove, i gràcies a l'avi i al pare, va entendre que la dona havia de ser lliure i que l'educació era fonamental. A finals dels seixanta coneix un món diferent del que es viu a Catalunya i a Espanya. Entra en contacte amb els exiliats de la mà del seu oncle, anarquista, com el seu pare. La seva militància s'inicia a la JOC el 1967. A la universitat viu l'efervescència dels 70. Durant anys, va lluitar clandestinament formant part de FAC, fins que va ser detinguda el 1975. Feminista convençuda, el 1986 serà la primera presidenta del Casal de la Dona. Estarà al capdavant de la primera regidoria de polítiques de gènere de tot l'Estat (1991). El 1994 va inaugurar Casa Galèria. A partir del 1998 va dirigir l'Oficina Tècnica del Pla d'Igualtat de la Diputació i actualment és presidenta del Lobby Europeu de Dones. Fotografia: Rosa Maria Fernández Sansa. Cessió: Rosa Maria Fernández Sansa.

rock...El règimen no quería que nos llegara todo aquello que pretendía ocultarnos, pero nos llegó. El tener compañeros que militaban en partidos políticos o sindicatos, en la clandestinidad, y la ideología que yo había vivido desde siempre en casa fueron los detonantes de mi implicación política y sindical. Vi muy claro la necesidad de participar, para poder cambiar todo lo que había que cambiar. Para ello era necesario implicarse. Así que desde el año 1972-73 ya estuve en política organizada hasta los 80.»²⁰

Rosa Maria Fernández Sansa recorda què va suposar per a ella viatjar a l'estranger. «Va ser gràcies a l'avi i al pare que vaig poder viatjar i vaig conèixer altres realitats. El maig del 68, entre l'octubre i el novembre, vaig fer molts quilòmetres fora d'Espanya acompanyada d'una amiga. El meu pare tenia raó, veia nois i noies que anaven pel carrer agafats i es feien petons i no passava res. Quin món més diferent del que es vivia a Catalunya. En tornar a casa era com una paret, es vivia una situació injusta, que t'ofegava. No hi havia llibertat, no es podia qüestionar res (...).

»A casa explicaven poc de la guerra perquè no volien que sortís com "l'onclo" de França, que era de la FAI i va estar al camp de concentració de Mathausen. Va sobreviure i es va establir a Marsella. Una amiga meua tenia també un oncle a Toulouse. Els anàvem a veure i gràcies als oncles exiliats a França vam establir contacte amb altres exiliats, anarquistes i membres de la CNT. Vaig conèixer la Frederica Montseny. Allò va ser tot un descobriment (...). Resulta que sí: els en va sortir una com "l'onclo" de França. Després de conèixer aquella altra realitat, vaig decidir que havia de fer la revolució (...).

»Vaig començar els estudis a la universitat el 1971 i els combinava amb la feina. A les aules de la universitat es vivia un moment molt tens, molt vibrant. Hi havia enfrontaments diaris entre estudiants falangistes i estudiants d'esquerres. Els grisos estaven dins les aules. Es feien grans discussions a la Central. Es debatia molt de política, al bar de la facultat. Discutíem amb Bandera Roja, el PSUC, els socialistes, amb els anarquistes (...). A la universitat vaig entrar en contacte amb companys del Front d'Alliberament de Catalunya, FAC. Més tard, a Terrassa m'ofereixen formar part del grup, m'era més còmode la militància des de Terrassa i vaig acceptar. Ja s'intuïa que Franco duraria poc i pensàvem que calia preparar el terreny (...).»²¹

Culturalment, Terrassa comptava des dels anys seixanta amb associacions i grups artístics que feien una important tasca cultural, que anava des de la resistència lingüística fins a posicions més oficialistes. Entitats com Amics de les Arts, el Casino del Comerç, la Sala Crespi o el CIC van ser algunes de les entitats que crearen un teixit cultural ampli, del qual sorgiren figures intel·lectuals com Anna Alavedra, Marta Pessarrodona i Paulina Pi de la Serra. Algunes de les dones entrevistades, com Teresa Casas i Ros, recorden les classes que feien amb Paulina Pi de la Serra: «Suposadament eren classes de francès però el que fèiem en realitat eren classes de català...» D'altres, les apassionades de la literatura, van mantenir durant molts anys l'assistència a les classes d'escriptura i lectura literària.

Accés de les dones terrassenques a l'educació secundària i universitària

La política educativa del Franquisme discriminà de manera planificada tota la població que no era afí al nacionalcatolicisme. Però no van ser els únics: també quedaren excloses les famílies amb pocs recursos econòmics, que per tal de sobreviure havien de prioritzar el treball dels seus membres en detriment de la formació. Amb diferència, el grup més discriminat van ser les dones. Com que el seu destí era casar-se i tenir cura de la família, la seva educació havia de ser diferent i, lògicament, separada. Es va prohibir la coeducació. Durant molts anys, aquesta política provocà que les noies tinguessin un nivell educatiu molt baix i molt inferior als dels nois. Malgrat les expectatives que la societat tenia envers les joves, moltes van continuar fent estudis superiors. Unes quantes, fins i tot sense el suport de les famílies, van compaginar feina i estudis. D'altres van accedir a la universitat a l'edat adulta, després d'haver format la seva família. Van normalitzar un camí que era força diferent del que tenien els nois. Al gràfic sobre l'evolució de l'analfabetisme a Terrassa (1950-1981), es pot veure la catastròfica xifra d'analfabetisme existent a la ciutat. Les més malparades, les dones. No serà fins al 1981 que el percentatge d'analfabets en general es reduirà significativament i la diferència entre homes i dones tendirà a igualar-se, tot i que encara amb un percentatge més alt en les dones.

«Vaig estudiar a les Carmelites del carrer del Vall. Jo anava amb beca. Els que anàvem amb beca "ho havíem de pagar". Estava molt marginada. Recordo que havia de fer els deures als altres. Ho vaig passar malament. A partir dels tretze anys vaig fer el batxillerat lliure. Sempre he estudiat treballant. Vaig estudiar en contra del que pensaven els pares, perquè una dona no havia d'estudiar. Ara, no em van posar impediments, però ho feia a les meves hores lliures. Eren les idees de l'època.»²² (Teresa Casas Ros)

«A los seis años fui a una escuela pública. Las escuelas eran muy frías en invierno. Media hora antes de empezar las clases, las niñas pobres éramos las encargadas de encender la estufa. Siempre teníamos que encender el fuego las mismas, con las manos llenas de sabañones. En el colegio teníamos que cantar el Cara al sol, niñas a un lado y niños al otro. Los primeros sitios de la clase estaban ocupados por las niñas de familias pudientes. Con siete años empecé a ver la diferencia entre las clases sociales.»²³ (Teresa Gutiérrez García)

«Vaig fer fins al Preu a les Hermanas Carmelitas de Terrassa, al Vedruna, amb beca i amb el recordatori constant per part de les monges que jo era pobra, que era allà per caritat i que no podia tenir els mateixos privilegis que les meves companyes filles dels grans industrials de Terrassa. Segurament aquesta experiència va marcar la meua presa de consciència de classe i posterior militància.»²⁴ (Magda Segura Roig)

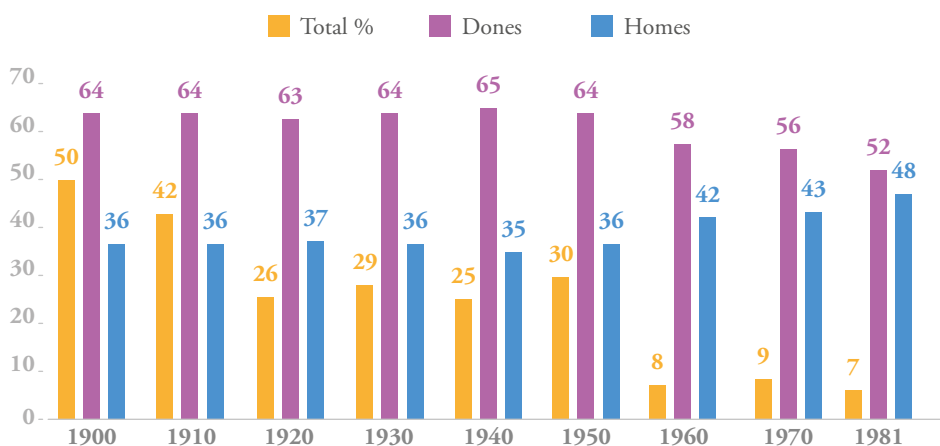
«Vaig anar a estudiar a les monges del gas, agustines missioneres de la carretera Montcada. Eren franquistes i espanyolistes. Només afavorien les alumnes filles de pares amb diners. Tota la resta, que érem moltes, i els que no eren religiosos a casa, els hi feien passar malament. Totes les mestres eren monges, només una havia estudiat Magisteri. Tu en

sabies més que elles. Va ser una mala experiència. Vaig fer 3r de batxillerat a l'Institut Ègara. Va ser una descoberta. Els professors eren competents, en sabien. Hi havia laboratori, biblioteca, llibres(...). Un cop casada, treballant, vaig fer Magisteri. Vaig entrar a l'Ajuntament quan demanaven professors per fer classes de català.»²⁵ (Teresa Ulldemolins Marcé).

L'accés a l'ensenyament bàsic creixerà de manera significativa. La Llei General d'Educació del 1970 va fer possible l'augment de la població escolaritzada a tots els nivells, amb un increment considerable dels estudiants procedents de famílies obreres. En aquell moment, va créixer significativament la xifra de dones que s'incorporaven als diferents nivells educatius (estudis secundaris i universitaris), així com a la vida laboral. Va créixer la difusió de les idees feministes, que pretenien aconseguir la igualtat entre sexes i defugien absolutament el paper tradicional de mares i esposes en exclusiva.

Al gràfic de població de Terrassa alfabetitzada en el període 1950-1981, es reflecteix perfectament com a partir del 1970 es produeix un canvi significatiu en la formació de les nenes i joves de la ciutat. El 1981 el creixement d'alfabetització de les dones és molt superior al dels homes. En analitzar les xifres absolutes, s'ha de tenir en compte que la població femenina era superior a la masculina en les quatre dècades analitzades (5.092, 3.974, 3.731 i 3.254 dones més que homes, respectivament).

Evució de l'analfabetisme a Terrassa (1900-1981)

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfic

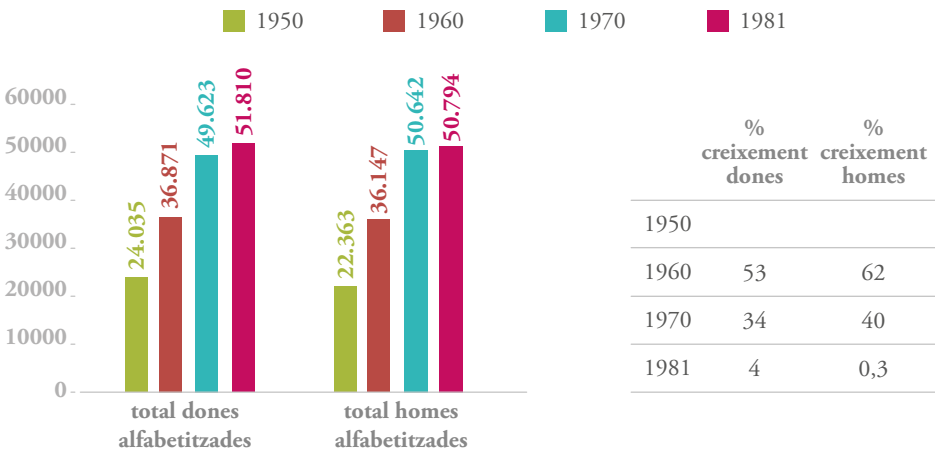
El context intern en què es va elaborar la llei del 1970 estava marcat per la tecnocràcia, el creixement demogràfic i una universitat amb una gran agitació estudiantil, expulsions de professors en alguns casos i el desenvolupament d'instruments de comunicació i discussió de caràcter clandestí. Es va imposar la convicció que el sistema educatiu havia de ser reformat en la seva totalitat; calia enterrar la Ley Moyano, que era la que regia, amb alguns canvis poc significatius, l'educació espanyola.

Es reordenava la formació bàsica i contínua del professorat. La primera va adquirir rang universitari de diplomatura de 3 anys i, per primera vegada a la història del Franquisme, s'exigirà l'ensenyament mitjà complet per accedir a aquests estudis. La formació es faria a les Escuelas Universitarias de Formación del Profesorado el 1972. L'educació general bàsica apareixia com un nivell únic, obligatori i gratuït. En acabar, si l'avaluació final era satisfactòria, l'alumne obtenia el títol de graduat escolar; en cas contrari, un certificat d'escolaritat que només permetia accedir a la formació professional de primer grau, obligatòria i gratuïta. El graduat garantia l'accés a l'ensenyament secundari.²⁶

Malgrat la nova legislació, a Terrassa, durant la dècada dels 70 i inicis dels 80, encara hi havia criatures sense escolaritzar. I és que l'obligatorietat escolar de la llei no va anar acompanyada de recursos econòmics per proveir de professionals que impartissin la docència. I tampoc no hi havia prou escoles per a tota la població.

Moltes de les professionals que van treballar en aquells moments van arribar a les escoles de la ciutat amb afany de modernitzar i fer una escola de qualitat. Docents implicades com Teresa Casas i Ros, Teresa Ciurana i Satlari, Mercè Gómez Llobregat, Anna Maria Masachs Jornet, Teresa Ulldemolins Marcet van començar a programar sortides

Població de Terrassa alfabetitzada i índex de creixement

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfic

i colònies i van posar en marxa els projectes educatius de centre. Com elles expliquen, eren moments il·lusionants en què es treballava per implantar una escola de qualitat i democràtica, seguint la línia del moviment de renovació pedagògica de Rosa Sensat.

El treball pedagògic va anar de la mà de la lluita sindical. El salari dels mestres era molt inferior al que tenien altres treballadors amb la mateixa diplomatura. Calia lluitar per aconseguir salaris equiparables i que dignifiquessin la professió. El curs 87-88 va marcar una fita important i és recordat per totes. Les assemblees es feien a l'escola President Salvans, amb una participació de docents desconeguda fins llavors. La pressió exercida per una vaga molt llarga, l'organització i la unió va donar fruits. Teresa Ulldemolins Marcé milità a CCOO des dels 80 i era delegada sindical de centre.

«Quan vaig començar a treballar de mestra, de seguida vaig militar al sindicat CCOO, per reivindicar en primer lloc salaris dignes; es cobrava molt poc. Aquesta va ser de les primeres lluites. El 1988 vam fer 22 dies de vagues, es cobraven 25.000 pessetes menys que altres treballadors amb la mateixa diplomatura. Es va aconseguir augmentar el salari. Vist ara, va ser una autèntica heroïtat, tants dies de vaga... I es va aconseguir un increment molt important. Va haver-hi un moment que va ser engrescador estar en la lluita sindical, perquè s'anava avançant, fins al Maragall. Després s'ha anat enrere.»²⁷

Modificació de l'estructura familiar

La família tradicional a tot l'Estat va anar donant pas a la família nuclear formada per pares, mares, fills i filles. Aquest era el model propi del món urbà, el model que predominava a Europa.

Teresa Ciurana i Satlari (Terrassa, 1957). Va estudiar al Graduado García Humet i, a partir de 5è de batxillerat, al Institut Blanxart, en horari nocturn per compaginar els estudis amb la feina en una empresa del metall i a Mútua de Terrassa, com a auxiliar administrativa. A casa es respirava un ambient antifranquista: el pare era de la CNT (no anarquista), va lluitar per la República i va anar a parar a Argelers. Això la influencià en la seva militància social i política. Recorda haver participat en totes les manifestacions des de finals del Franquisme. El 1981 començà a treballar a l'ensenyament, després d'haver estudiat Magisteri i de fer la llicenciatura de Geografia i Història. Des del 1984 es vinculà amb els moviments de renovació pedagògica, a Terrassa, l'Associació de Mestres Alexandre Galí. Actualment n'és la presidenta i políticament està a la junta d'educació d'Esquerra Republicana de Catalunya. Fotografia: Teresa Ciurana i Satlari. Cessió: Teresa Ciurana i Satlari.

ambient antifranquista: el pare era de la CNT (no anarquista), va lluitar per la República i va anar a parar a Argelers. Això la influencià en la seva militància social i política. Recorda haver participat en totes les manifestacions des de finals del Franquisme. El 1981 començà a treballar a l'ensenyament, després d'haver estudiat Magisteri i de fer la llicenciatura de Geografia i Història. Des del 1984 es vinculà amb els moviments de renovació pedagògica, a Terrassa, l'Associació de Mestres Alexandre Galí. Actualment n'és la presidenta i políticament està a la junta d'educació d'Esquerra Republicana de Catalunya. Fotografia: Teresa Ciurana i Satlari. Cessió: Teresa Ciurana i Satlari.

Però a Terrassa aquest trànsit a l'estructura familiar industrialitzada ja s'havia fet feia dècades. Ho podem veure al gràfic sobre la composició de les famílies segons el nombre de components (1940-1970). El 1940 les unitats familiars principals eren les formades per 4,3,5,2 i 6 membres, respectivament. El 1970 es repeteix exactament el mateix perfil, tot i que les unitats familiars més petites (1 i 2 membres) augmenten considerablement i es van reduint les unitats familiars més extenses (3,4,5,6 i 8 membres). Les quatre unitats familiars més repetides a la ciutat són les que no passen dels cinc membres. És una clara radiografia d'una ciutat industrialitzada.

La rebel·lió d'una generació de dones terrassenques

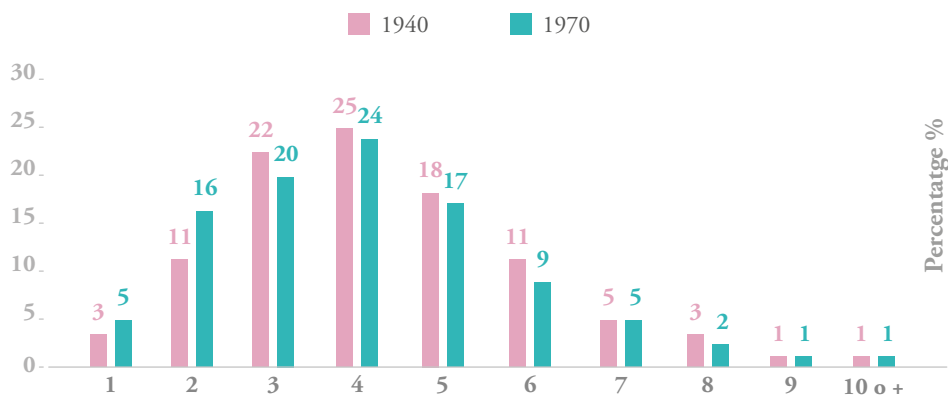
A Terrassa l'activisme contra el Franquisme va viure, entre finals dels seixanta i els setanta, la proliferació d'un nombre elevat de grups d'esquerra radical a part del PSUC (el partit que aglutinava el major nombre d'opositors al règim). Hi eren, les dones, en tot aquest procés reivindicatiu que feia la societat?

Una nova generació de dones que no havien viscut la Guerra Civil va començar a organitzar-se i va iniciar un activisme social en institucions, partits polítics i sindicats clandestins o associacions de veïns. A Terrassa van ser centenars les que es van manifestar per aconseguir una societat democràtica i lliure. Elles formaven part de l'oposició democràtica, si bé és cert que la seva participació activa en la construcció d'una nova societat no ha estat prou reconeguda. Des de les fàbriques, des de diferents partits polítics i sindicats clandestins, les associacions veïnals o les organitzacions culturals, el seu activisme fou decisiu. Tal com recorda Carmen Roca Salvador,²⁸ una de les lluites més importants a Terrassa va ser la de l'AEG el març del 1970. Qualificat com el conflicte més dur que Terrassa havia viscut al segle xx, exceptuant la vaga del 1910, i un dels que va tenir més ressò, a causa dels 55 dies que durà la vaga i per la solidaritat rebuda, per part dels grups de l'oposició política, les Mujeres Democráticas, les comunitats cristianes de base Comissions Obreres, entre altres sectors de la ciutat, que van donar visibilitat al conflicte.²⁹

La conflictivitat va ser imparable, amb contínues aturades a les empreses, accions de baix rendiment, reclamacions de millores del conveni col·lectiu i augment dels salaris o reivindicacions de llars d'infants a les empreses. La Vaga de la SEAT del 1971 va provocar importants mobilitzacions de la població a Terrassa.³⁰

Catalina Moreno Yera, nascuda a Úbeda el 1955, va arribar a Terrassa quan tenia un any i mig. En acabar els estudis primaris va començar a treballar en un taller de confecció. Les deplorables condicions de treball i el seu inconformisme amb la situació política que es vivia van propiciar la seva afiliació a les Joventuts Comunistes del PSUC, més tard al PSUC i a CCOO. Va ser la primera dona que va formar part de l'executiva del sindicat de CCOO al Vallès Occidental i la primera dona que va assistir al primer congrés del sindicat, un cop legalitzat. El 1969 havia participat en

Composició famílies de Terrassa segons el nombre de components (1940-1970)

Font: Elaboració pròpia. Procedència de les dades: Centre d'Estudis Demogràfic

l'organització de les Comissions Obreres. La seva detenció, el 1971, i posterior judici, el maig del 1973, no van aconseguir reduir la seva lluita, que va continuar amb més intensitat encara. Recorda que es lluitava no només per aconseguir millores laborals i salarials, sinó també per enderrocar el dictador, per la llibertat i la democràcia. Especialment virulents van ser els anys 76,77 i 78, amb molta mobilització a causa de la crisi del tèxtil, que va radicalitzar el sector amb vagues i manifestacions.

«El 28 de octubre de 1971 se hizo una huelga general y una manifestación. Recuerdo que mataron a un trabajador de Seat en Barcelona y a raíz de ello se convocó una huelga general. Como todo era ilegal y no teníamos lugar para reunirnos, se buscaban alternativas. Las reuniones eran en algunos despachos de abogados (Xavi Ros, Egea), en las parroquias, en el campo o en casas particulares. El día de la huelga general, yo participé en un piquete informativo. Los piquetes estaban formados por grupos de personas pertenecientes al sindicato, para

las parroquias, en el campo o en casas particulares. El día de la huelga general, yo participé en un piquete informativo. Los piquetes estaban formados por grupos de personas pertenecientes al sindicato, para

Catalina Moreno Yera va ser la primera dona representant del sector del tèxtil al Vallès Occidental que va formar part de la primera executiva de CCOO. En primer terme, podem veure-la parlant en un míting l'any 1977, immediatament després de la legalització del sindicat. L'acte es va celebrar al local annex a la parròquia de Ca n'Anglada. Fotografia: José Rafael Pino Bueno. Cessió: Catalina Moreno Yera.

Vaga general del 12 de novembre del 1976. La manifestació va recórrer el centre de Terrassa amb el lema «Contra la crisis. Por la defensa del puesto de trabajo». A la fotografia superior dreta, podem veure Anna M. Masachs i Jornet, cinquena per la dreta, i Catalina Moreno Yera, desena per la dreta. A la fotografia de l'esquerra es poden veure els treballadors que després de recórrer els carrers principals de la ciutat van acabar ocupant l'edifici de la CECOT. Fotografia: José Rafael Pino Bueno. Cessió: Catalina Moreno Yera.

informar a los trabajadores de las empresas que no tenían comités y no podían recibir información. Evidentemente eran ilegales. También se lanzaron octavillas, se hicieron pintadas y pancartas. La huelga fue muy seguida por los trabajadores y continuó todo el día. Al final del día se convocó una manifestación al final de la Rambla.

Cuando llegamos el centro de Terrassa, estaba ocupado por los grises. Iban con caballos, fusiles y jeeps. Se decidió trasladar la manifestación al Mercat de la Independència, desde la calle de la Rasa (entonces, General Mola). Nosotros íbamos encabezando la manifestación. La pancarta la hice yo con una ropa que me dio mi madre. El lema de la pancarta decía: "Libertad, democracia y derechos para los trabajadores!!"»³¹

La Transició va ser un procés que es va fer des de baix; la societat ja havia iniciat feia anys un moviment democràtic que volia fer caure el règim. Un elevat nombre de partits reivindicaven un nou estat democràtic: PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya), AO (Aliança Obrera, una organització trotskista d'origen

Manifestació unitària pels convenis. Primavera del 1978. La manifestació va recórrer tota la Rambla i va acabar en un acte multitudinari al camp de futbol del Terrassa. Aquest serà l'any més conflictiu a Terrassa de tota la Transició. Des del gener, entrà en vigor el Pla de reestructuració de la indústria tèxtil llanera. Moltes empreses s'hi van acollirper reduir plantilles o tancar portes, i van deixar al carrer milers de persones. Aquest fet mobilitzarà l'obrerisme terrassenc durant tot aquest període. Fotografia: José Rafael Pino Bueno. Cessió: Catalina Moreno Yera.

terrassenc que va acabar integrant-se a LCR), LCR (Lliga Comunista Revolucionària, d'ideologia trotskista), OCE-BR (Bandera Roja, de signe maoista), PORE (Partido Obrero Revolucionario Español, de caràcter trotskista), JCC (Joventut Comunista de Catalunya, marxista leninista), FAC (Front d'Alliberament de Catalunya, es definia com a marxista leninista). Rosa Maria Fernández Sansa va pertànyer tres anys i mig al FAC, fins al 1975, en què fou detinguda. L'any següent, l'organització política va desaparèixer.

«Demanàvem l'autodeterminació de Catalunya. Les línies d'actuació eren diverses: extorsionar econòmicament entitats per repartir els diners entre les famílies més necessitades de la ciutat i poder comprar material de guerrilla; atemptar contra monuments i institucions franquistes. Sempre va quedar clar que no hi hauria mai delictes de sang (...). Era un grup com tots els partits i grups del moment, masculista i masculinitzat. Dels dotze components, només dues érem dones. Sovint em deien que jo no podia fer tal cosa perquè era una dona i podia ser perillós... Ni ho entenia, ni ho acceptava. Calia imposar-se molt per ser escoltada i no convertir-te en la noia dels encàrrecs. El que deia una dona no es valorava igual que si ho deia un home. Quan la proposta era d'una dona es ridiculitzava, i la mateixa tenia molt valor quan procedia d'un home(...). La

lluïta clandestina comportava que no ens coneixíem entre nosaltres, ni coneixies totes les persones que formaven la cèl·lula. Era necessari per no ser descoberts. El material escrit s'elaborava amb la vietnamita. Les accions es feien a la nit. A casa els explicava que tenia molta feina i havia de fer molts treballs. La família, evidentment, no en sabia res, ni les meves amigues. Per contactar es feien cites. Les accions i preparacions de material es feien de nit, ben tard. A més a més de militar a FAC, treballava, feia d'escolta i estudiava.»³²

Per què van proliferar tants grups polítics a l'esquerra del PSUC? Moltes dones coincideixen en les seves respostes: sectarisme, poca tolerància amb altres posicionaments ideològics o manca de formació intel·lectual. Esther Fernández Díaz³³ inicià la militància al PSUC des de les Joventuts Comunistes i va ser responsable de cèl·lula del partit, però el va abandonar pocs anys després.

«En aquell PSUC els militants rebíem molt poca formació i, més que aprofundir en la teoria del marxisme leninisme, t'havies de creure el que t'explicaven uns quants quadres. Hi havia també molt sectarisme: quan parlaves, per exemple, d'algun trotskista, gairebé se'l comparava amb gent infiltrada, gent estranya. Però jo als setze anys vaig tenir la sort de conèixer l'Albert, i més tard vam assistir a seminaris de l'Aliança Obrera perquè ens semblava que el que allí se'ns deia era més conseqüent respecte de la revolució, del marxisme leninisme, de tot el que calia fer per canviar l'estructura social (...). El 1970 AO era una organització troskista que va néixer pràcticament aquí a Terrassa. Es crearia la fracció bolxevic, que més tard s'incorporaria a la Lliga Comunista (LCR), on l'Albert i jo ens integrem (...). Aliança Obrera era menys sectària, però va durar poc temps. Era una organització molt petita, hi havia bastantes noies. Les noies es feien escoltar a la Lliga Comunista Revolucionària. A la base hi havia prou dones però la direcció i les executives, fonamentalment, eren homes.»³⁴

El món dels hospitals no era ben vist per fer activisme polític per part dels partits d'esquerra radical. Als treballadors de Mútua se'ls titllava de petit burgesos. Algunes dones van deixar la feina a la sanitat per anar a les fàbriques, seguint les consignes dels seus partits. No obstant això, n'hi va haver d'altres que no en van fer cas i van optar per constituir sindicats clandestins dins dels mateixos centres sanitaris. Aquest va ser el cas de Teresa Gutiérrez García.

«Yo trabajaba en Mútua mientras militaba y quise seguir en mi trabajo, puesto que me encantaba. Me organicé constituyendo comités de empresa clandestinos. En aquel entonces había mucho para cambiar. Enfermería estaba en manos de las monjas y eso fue motivo de la lucha sindical. Tenía que ser un cuerpo profesional, no éramos hermanitas de la caridad, éramos profesionales de la sanidad. Esta fue una reivindicación muy importante para la que necesitábamos el apoyo del estamento médico. Lo conseguimos y a partir del año 1974 empezó a constituirse como un cuerpo plenamente profesional. En Mútua había gente del PSUC, PSC, BR, unos cuantos formamos el comité de empresa (...). Militando en el PORE ya trabajaba en Mútua y empecé en una célula de sanidad.

Éramos dos compañeros y tres mujeres. En la célula, yo tenía la sensación de ser escuchada y respetada, otra cosa era la cúpula dirigente del partido (...) Hicimos dos encierros muy importantes, en 1976 y en 1977. No solo luchábamos por conseguir mejoras salariales, también pedíamos mejoras sociales, guarderías para nuestros hijos, mejor atención sanitaria para los enfermos ingresados, los cuales eran tratados de una forma muy poco personal, horarios más flexibles o la retribución de las horas extras...»³⁵

A les reivindicacions laborals s'hi sumaren les campanyes polítiques que demanaven amnistia, llibertat i autonomia, la Marxa per la Llibertat o la manifestació per l'Estatut d'autonomia del 10 de setembre del 1976. Magda Farrés Buisan va ser l'única dona que encapçalà aquesta primera manifestació per commemorar el primer Onze de Setembre en democràcia a la ciutat.

En la lluita antifranquista, el PSUC va ser el principal partit en la lluita contra la dictadura franquista. El 29 d'agost del 1976, es feia la convocatòria del primer míting autoritzat a tot l'Estat des de la Guerra Civil. El permís per a la seva celebració no va arribar mai, però el règim ho va tolerar. Va ser el primer míting multitudinari de l'esquerra a Espanya. Com que el partit no era legal, es va presentar com un certamen cultural anomenat «Una opció de futur».³⁶ En l'acte, que va omplir el pavelló de la Sagrada Família, van intervenir Pere Ardiaca, Magda Segura, Rafael Zoyo, Agustí Daura, Roc Fuentes i Joan Busquet.

Repressió fins al final

L'activisme polític va passar factura a algunes de les dones que s'atreïren a desafiar el règim establert. Van ser detingudes i empresonades; algunes van rebre maltractaments a les presons, importants multes econòmiques o van ser acomiadades de la feina. Maria Carme Farrés Buisan, Rosa Maria Fernández Sansa, Maria Gallardo Redondo, Rosario García Gordillo, Consuelo Hernández García, Asunción Hernández García, Núria Martí Sató, Catalina Moreno Yera, Carmen Roca Salvador i Magda Segura Roig en van ser algunes.

Carmen Roca Salvador va ser detinguda en ple procés de Burgos, el desembre del 1970, enmig d'un estat d'excepció a conseqüència de les nombroses mobilitzacions arreu de l'Estat.

«El 17 de diciembre de 1970 me detienen en el marco del proceso de Burgos. Habían impuesto seis meses de estado de excepción debido al gran auge de las movilizaciones. Fue al volver del trabajo, ya habían detenido a una persona que estaba en el piso y me estaban esperando. No encontraron nada, había documentación en una bolsa de plástico en el congelador y allí no miraron(...). Detuvieron a dos chicas—Rosa de Palamós y a mí— y a tres chicos. Estuve trece días incomunicada en Via Laietana, con maltrato físico y psíquico. Las celdas eran sucias, nos daban una manta muy fina. El lavabo era negro, asqueroso y con agua helada para lavarte. Te llamaban a cualquier hora del día

Primera manifestació convocada per l'Assemblea Democràtica de Terrassa, 10 de setembre del 1976. D'esquerra a dreta amb la pancarta: Josep Pagès (PTE), Joaquim Badia (UDC), Magda Farrés Buisan (BR), Mariano Morán (PSUC), Roc Fuentes (PSUC), Apolo Giménez (PSUC), Antoni Guil (PSUC), Joan Reventós (PSC-C), Anton Cañellas (UC), Oriol Badia (UDC), Manuel Linares (PSUC) i Domènec Martínez (PSUC). Font: *Diari de Terrassa*. Fotografia: Miquel Mundet.

y de la noche para interrogarte. Insultos. Te dicen que tus compañeros han hablado para hacerte hablar. Llevaron a gente para reconocernos pero nadie habló. Pasé seis meses en una sala compartida con otras presas que fueron detenidas en ese proceso. De los cinco que fuimos detenidos, quienes teníamos la información éramos un compañero y yo. Ni él ni yo hablamos. Solo nos pudieron acusar de asociación ilícita. En el juicio no nos cayó cárcel pero sí los seis meses que ya habíamos estado en ella.»³⁷

Catalina Moreno Yera rememora el moment de la seva detenció a la vaga general del 28 d'octubre del 1971.

«La Guardia Civil entró por Amics de les Arts y taponaron toda la calle, dejándonos sin posibilidad de escapar. Nos obligaron a subir a los coches a golpe de fusil. Nos llevaron detenidos a cinco compañeros: Miguel Molina Gómez, de los grupos de San Lorenzo; Josep Ricart Oller, sacerdote jesuita; Joan Ribas Vives, que era del centro, Gloria Foraste Giravent y a mí. Nos llevaron al cuartel de la Guardia Civil, en la calle San Leopoldo. Nos pusieron en una sala de la entrada del cuartel a la espera de ser interrogados uno a uno. Uno de los compañeros recordó que llevaba en el bolsillo unas anotaciones de la reunión del partido, que se había celebrado el día anterior. Ricart dijo que nos miráramos todo lo que lleváramos en los

Mítin celebrat al pavelló de la Sagrada Família el 29 d'agost del 1976 en què van intervenir Pere Ardiaca, Magda Segura, Rafael Zoyo, Agustí Daura, Roc Fuentes i Joan Busquet. Magda Segura Roig va parlar de l'alliberament de la dona. Font: Arxiu Municipal de Terrassa. Fotografia: Mercè Artigues Alsius.

bolsillos, por si teníamos algo más que nos pudiera comprometer. Yo llevaba un escudo de las Juventudes Comunistas. Ricart dijo que como esa noche no íbamos a cenar, nos comeríamos el papel. Y así lo hicimos... Nos repartimos las anotaciones de la reunión entre todos y nos las comimos. El escudo de las Juventudes Comunistas lo puse tras el cuadro de Franco que presidía la sala (...). Empezaron los interrogatorios, uno a uno. Intentaban que habláramos, nos decían que el anterior compañero había hablado y que nos había delatado... Nos enfocaban con una luz en toda la cara. Nos decían barbaridades, maltrato psicológico, amenazas, insultos... Te estás jugando la vida y no sabes lo que te va a pasar.(...) Después de las declaraciones que duraron toda la noche, nos trasladaron a la prisión: a los tres compañeros a la Modelo; a Gloria y a mí a la prisión de mujeres de Trinidad. En la prisión te despojan de lo que llevas, te dejan desnuda, te dan una ropa que no es tuya, está sucia. Te quitan tu dignidad. Te hacen pasar por un despacho donde está la directora y un capellán para interrogarte. Otra vez con amenazas, insultos(...). Después te destinan a una celda donde cabe un catre, un váter y un lavabo. Estás incomunicada durante 72 larguísimas horas sin saber nada de nada, ni de nadie. No ves a tu familia ni a tu abogado. La familia te lleva comida y ropa, pero no te la dan. Cuando por fin me dieron la comida, estaba toda podrida (...).

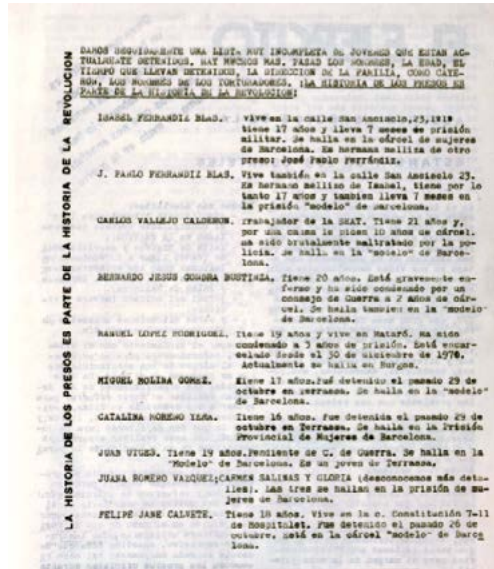
«En la cárcel de la Trinidad nos tenían separadas de las presas comunes, para no alborotar “el gallinero”; es decir, para que no las influenciáramos con nuestras ideas políticas. Las presas que ya estaban allí y llevaban más días te ayudaban a superar el mal trago. A pesar de la tristeza y la añoranza al pensar en mis padres y mis hermanos, me consolaba el hecho de saber que estaba allí para defender unos ideales y que luchaba por lo que creía que era justo. Mis ideas y mi lucha era lo único que no me podían quitar en prisión.»

«El juicio se celebró en Madrid al cabo de 3 años, el día 7 de mayo de 1973. Se hizo a puerta cerrada porque uno de los encausados era un sacerdote jesuita. Me condenaron a una multa de 5.000 pesetas. Éramos culpables de tenencia y reparto de propaganda ilegal y de asociación ilícita. El hecho de no entrar en la cárcel hizo que no perdiera mi trabajo. Si hubiera ingresado en prisión, me hubieran despedido. En aquella época, ser detenido por ideas políticas era muy complicado, te hacía la vida muy difícil, y siendo mujer era lo peor. Los vecinos te miraban como si estuvieras apestada.»³⁸

L'any 1972, mentre estava repartint propaganda a favor de la mobilització en contra de la nova llei d'educació, va ser detinguda Maria Carme Farrés Buisan. La llei establia la gratuïtat de l'educació preescolars centres docents estatals, però la manca de recursos econòmics la va incomplir reiteradament. A més a més, no era obligatòria. Es protestava també per la discriminació entre l'educació general bàsica i la formació professional, la germana pobra del sistema. En els dos models educatius existia una poc dissimulada discriminació pedagògica i social de la població.

«Em van detenir quan estava repartint propaganda per cridar a la mobilització contra la nova llei d'educació. Després del judici, em van condemnar a quatre anys de presó. Finalment, vaig estar privada de llibertat durant divuit mesos, a la presó de la Trinitat i Alcalá de Henares. Em van posar una multa que no vaig voler pagar i ho vaig pagar amb més temps a la presó. M'acusaven de pertànyer a una organització il·legal i de repartir propaganda (...). Les monges, les croades aquelles de la presó, eren molt dures, sàdiques. Anaven a putejar-nos. Ens separaven, no ens deixaven parlar entre nosaltres. Vaig entrar a complir condemna el 1974, just després de l'assassinat de Puig Antich. Cantàvem totes, i va entrar una de les monges feta una fúria i ens van posar en cel·les aïllades durant 15 dies fins que ens van enviar a Alcalá de Henares. No tenia massa sentit, només cantàvem cançons... Va ser una experiència molt forta.

«Jo vaig estar amb les preses del Consell de Burgos, algunes de basques; també amb companyes de Barcelona, de la Lliga Comunista Revolucionària i del Font Revolucionari Antifeixista i Patriota. Abans de ser jutjades anàvem a Trinitat i, després del judici, a Alcalá de Henares. La meua defensa la va portar en Josep Maria Gasch Riudó, un advocat de Barcelona, i l'Angelina Hurios Calcerrada (...). A la presó hi havia la Pilar Bravo, molt coneguda en el partit comunista (...). Els meus pares devien viure aquella experiència de forma molt més dolorosa que jo, fins i tot. Recordo que la meua mare, que

Jove Guàrdia era la revista clandestina que publicava la Joventut Comunista de Catalunya. A l'esquerra podem veure la portada del número 9 de l'any 1971. A la imatge de la dreta, la llista de les detencions que s'havien produït l'octubre del 71. Un dels noms és el de Catalina Moreno Yera.

no sortia mai sola ni al carrer, es va presentar tota sola a Madrid, a la presó, per veurèem. Allò em va impressionar molt.

»Recordo el dia que el meu pare em va acompanyar, quan ja m'havien jutjat i m'havia de presentar a la policia. Va dir al comissari que portava la seva filla perquè havia de complir condemna. El comissari, que coneixia el meu pare, li va dir irònicament que hauria estat millor que la seva filla es dediqués a la vida dels bars i a la companyia d'homes que a fer política(...). Recordo amb molt d'afecte com el meu pare, amb una ideologia totalment oposada a la meua però sempre respectuós amb mi, em va defensar davant d'aquell impresentable comissari.»³⁹

Magda Segura Roig va ser empresonada el 4 de maig del 1974 juntament amb el seu company, Rafael Zoyo Pérez, després que casa seva fos escorcollada per la brigada politicosocial el 29 d'abril del 1974. L'objectiu de la policia secreta era detenir els líders de l'oposició política i sindical i evitar que participessin en les accions previstes per al Primer de Maig. La policia va trobar llibres, butlletins comunistes i propaganda subversiva. Tots dos van confessar ser membres del PSUC i van ser conduïts a comissaria, on van estar 72 hores incommunicats, i posteriorment van ser jutjats pel TOP. Magda Segura Roig va ser sentenciada a una pena de sis mesos i un dia.⁴⁰

«Vaig començar, als 15 o 16 anys, a col·laborar en un esplai del barri de les Arenes. Allà hi vaig conèixer lluitadors (el masculí en aquest cas no és genèric). D'allà passaria a

freqüentar el Centre Cultural Moisès, a Sant Llorenç, a participar en debats polítics, sortides (...). Amb la mateixa edat vaig decidir afiliar-me, volia militar en algun moviment o partit antifranquista. Quan vaig començar la universitat em sentia propera al PORE. Llavors els del PSUC em van enredar per fer un seminari amb ells, però no em vaig afiliar encara. A França vaig conèixer exiliats del PSUC i del PC i, en tornar a Terrassa, m'hi vaig afiliar (...). Al PSUC de Terrassa vaig ser responsable de cèl·lula de Poble Nou (1972-73) i després responsable d'organització del partit (1975-77). A Figueres vaig ser responsable política del PSUC (1978-81) i membre del comitè central. Amb el cinquè congrés del PSUC va acabar la meua militància (...). La militància sindical i política, a nivell personal, sempre ha estat enriquidora malgrat els debats amb camarades, certes decepcions que m'obliguen a allunyar-me d'un partit concret. M'alegro d'haver estat on vaig estar i de tot el que vaig aprendre, fins i tot el meu pas per la presó o el fet d'haver estat a la llista negra d'algunes empreses (...). Van significar aportacions interessants a les quals no renuncio. Però sí: la meua militància va significar, entre altres coses, vuit mesos de presó, acomiadaments i problemes familiars, com el fet d'arribar a no parlar-me amb el meu pare, potser el més dolorós.»⁴¹

Rosa Maria Fernández Sansa relata el moment de la seva detenció i el tracte rebut a la presó.

«L'11 de Setembre del 1975 detenen deu persones de FAC per una acció d'aquell dia. Vaig estar una setmana a comissaria. Vam ser interrogats per la policia especialitzada contra ETA. Van ser interrogatoris de nou hores seguides a la nit. Em feien veure com torturaven els meus companys, a més de la tortura psicològica generalitzada. Estava emmanillada a un radiador sense dormir o dormint quan no m'interrogaven. No em deixaven anar al lavabo. Sentia crits i plors contínuament. A les visites, la funcionària s'interposava entre la meua família i jo perquè no pogués veure la mare i no ens deixaven parlar en català. Va ser molt dur. Vaig passar a la Trinitat i l'encarregada de la presó em va dir: "Recuerda que aquí se perdona antes a un perro que a una presa política". Em demanaven de 6 a 26 anys. Va morir Franco, vaig tenir molta sort...»⁴²

Núria Martí Sató (Manresa, 1956) arriba a Terrassa amb la seva família després de la riuada del 62. El seu pare va venir a ocupar un lloc de treball que s'havia quedat vacant. L'adaptació a una ciutat molt poc acollidora en aquells moments va ser difícil. Amb dotze anys recorda veure les primeres manifestacions, a Manresa no les havia vist mai. Ella i els seus germans aviat s'implicaran en la lluita l'antifranquista en cercles de joves revolucionaris. Militarà al PORE i formarà part de la cúpula dirigent del partit—ella i una companya eren les dues úniques dones en la direcció del partit. Va ser detinguda en tres ocasions.

«La primera vegada que em van detenir va ser per unes pintades, el 1973. Eren unes pintades per la llibertat de Camacho i els altres detinguts pel Procés 1001. Vaig estar a comissaria. Em va jutjar el TOP⁴³ i em van posar una multa. Les indicacions del Cercle

de Joves eren que no es llançaven els pots de pintura i jo m'ho vaig creure. Tenia 16 anys i em van detenir amb els pots de pintura que portava a la bossa.

»La segona vegada va ser el 1975, per una manifestació que fèiem l'Onze de Setembre. Jo no em manifestava per la independència de Catalunya. Llavors era una manifestació contra el cop d'estat de Xile, que s'havia produït l'11 de setembre del 1973. Detenen també els germans Pi, el meu germà l'Albert i encara algú més. Vam sortir deu dies abans que morís Franco. Van ser moments molt durs. La policia va entrar a la presó de la Model i hi van fer destrosses. Al Josep Maria Pi Janeras li van deixar seqüeles per sempre(...). Després de la presó, vaig continuar militant; és més, cadascun d'aquells fets et donaven més raons per continuar. Quan pares, et colpegen més fort.

»La tercera vegada va ser el 1977 pel cas Scala, Viola i el cas del Pení, al costat de Cadaqués. Em van venir a buscar, també al meu germà, a Santiago Alegria, que feia el servei militar allà, i a Antoni Rius. Ens van acusar d'un robatori d'armes al Pení (allà es feia el servei militar d'aviació). Suposadament, jo era el "cerebro impulsor". Ens van haver de deixar anar al cap de poc, perquè no hi havia cap prova. Va ser un muntatge de la Sexta Brigada de la Via Laietana (portaven els més rojos, trotskistes i anarquistes) per acabar amb l'oposició antifranquista més a l'esquerra. Es va publicar el cas de Scala a Interviú, el cas Viola. Van copiar dels serveis d'intel·ligència americans, muntant situacions que provoquessin detencions, posteriorment. El que volien fer era desarticular "los izquierdosos". Els joves en aquell moment més radicals estaven en aquells partits. No saltres érem la part més radical d'aquella moguda.»⁴⁴

3. El feminisme a Terrassa:

L'inici del moviment feminista a Terrassa s'ha de situar a finals de la dècada dels seixanta i inicis dels setanta, moment en què es va crear el Movimiento Democrático de Mujeres, estretament lligat al PSUC. Les primeres dones que s'organitzaren foren les que tenien algun familiar empresonat i que patien de forma directa les conseqüències de la repressió. Aquestes dones van haver de lluitar en un context social i econòmic molt advers. No només van haver de treballar per tirar endavant les seves famílies, també tenien com a objectiu mobilitzar altres dones i implicar-les en les accions contra l'augment de preus, els acomiadaments a les fàbriques, exigir la llibertat de totes les persones que patien represàlies per motius polítics i evitar que fossin un fre per als marits o companys més implicats políticament.⁴⁵ A Mujeres Democráticas hi participaren Celia García López,⁴⁶ Lucía Sánchez Casas, Dolores Rodríguez, Emilia Cuadra, Luisa Aceituno, Francisca Redondo Cubero, Carmen Bellaescusa, Antonia Luz Medina, Magda Segura Roig, Consol Hernández García, Maria Gallardo Redondo i les seves germanes, entre d'altres. No era un moviment feminista, sinó que formava part del moviment obrer, però tenia

algunes reivindicacions específiques: la igualtat salarial, llars d'infants i clíniques maternals gratuïtes o la igualtat jurídica i social entre dones i homes.⁴⁷

El moviment associatiu de les Vocalies de Dones en les associacions de veïns dels barris de la ciutat va ser posterior a Mujeres Democráticas. Les vocalies es consolidaren durant els anys setanta. Els seus objectius inicials eren també reivindicatius, volien mobilitzar les dones i fer que s'impliquessin en la problemàtica que hi havia als barris: la manca de serveis bàsics imprescindibles per a una vida digna. Faltaven llars d'infants, escoles, mestres, ambulatoris, espais i zones verdes per als nens, centres culturals, il·luminació als carrers, carrers asfaltats, clavegueram, autobusos, vigilància, etc. Als inicis, de caràcter reivindicatiu, que buscaven la implicació de les dones en la resolució dels problemes dels barris, s'afegiria molt aviat un plantejament pròpiament feminista. La primera vocalia de la ciutat va ser la de Ca n'Anglada i es va constituir a començaments del 1976. Estava formada per Magda Agustí Cortiella, Fina Fontanals, Rosario García Gordillo, Mercè Gómez Llobregat, Inés Gómez Pericacho i Ana Josa, entre moltes altres.⁴⁸

«Un grup de dones de Ca n'Anglada vam veure la necessitat de formar una vocalia de dones dintre de l'associació de veïns. En general, les dones del barri no participaven en

DOMINGO, 8 DE ENERO DE 1978.

CONTINUAN DETENIDOS LOS PRESUNTOS IMPLICADOS EN EL ROBO DE ARMAS DE LA BASE AEREA DEL PANI

Continúan detenidos en la Jefatura Superior de Policía de Barcelona tres militantes del Partido Obrero Revolucionario Español y uno de la C. N. T., como presuntos implicados en el robo de armas cometido durante las pasadas Navidades en la base aérea del Pani, en Rosas (Gerona).

Todos los detenidos son vecinos de Tarrasa —dice Logos—, al igual que un militante de la Liga Comunista Revolucionaria y otro de la C. S. U. T., que también fueron llevados a la Jefatura Superior de Policía, pero que han sido puestos en libertad.

Al señalar la Policía que los cargos que se les imputan a los detenidos son los de estar implicados en el robo de armas y pertenecer al P. O. R. E., el Comité de Cataluña de la C. N. T. ha hecho público un comunicado en el que muestra su extrañeza por la detención de su afiliado José María Pi, ya que éste no pertenece a ningún partido político, pidiendo que sea puesto en libertad.

Los detenidos en Jefatura son Nuria Martí, Albert Martí y Antonio Rius, todos ellos militantes del P. O. R. E., y José María Pi, afiliado a la C. N. T. Las dos personas que han sido puestas en libertad son Raimon Pi, de la Liga Comunista Revolucionaria, y Andrés Romero, afiliado a la C. S. U. T. El comunicado de la C. N. T. muestra su extrañeza ante la detención del militante de su organización, e informa que un miembro del Comité pro presos de la regional se personó en la Jefatura de Policía para interesarse por los motivos de la misma, recibiendo como respuesta que José María Pi mantenía vinculaciones con el P. O. R. E.

Núria Martí Sató en una fotografia feta el dia de l'entrevista per al projecte de memòria històrica. A l'esquerra, un fragment de l'article del 8 de gener del 1978 on és citada amb altres detinguts implicats, presumptament, en el robatori d'armes del Pení.

les mobilitzacions, estaven sempre a l'ombra dels homes... La lluita a Ca n'Anglada va ser principalment per la falta d'equipaments. No hi havia res al barri... Les injeccions les posaven les germanes de l'Asunción... El gran cavall de batalla van ser les escoles. En aquells moments no hi havia escoles públiques. Després de molt reivindicar, es van posar uns barracons annexos a l'escola Ramon Pont. Als terrenys de l'actual escola Antonio Ubach es feia cada setmana una assemblea. La policia, amb els seus cavalls, ens desallotjava... Una altra demanda important sobre el tema sanitari va ser el de l'ambulatori. S'aconseguí el primer Centre de Planificació Familiar al carrer Mossèn Àngel Rodamilans. Les dones de la junta de Ca n'Anglada van ser les primeres a fer-se les revisions ginecològiques. Hi havia Noemí Barja i Carme Freixa. Va ser el primer centre, i l'únic, a Terrassa. També vam lluitar molt perquè possessin les tanques que hi ha actualment a la via del tren, que havien causat molts accidents, la circulació dels autobusos pels carrers més apropiats...»⁴⁹

La Vocalia de Dones va editar un butlletí anomenat *La Voz de la Mujer*. Les seves reivindicacions feministes eren ja molt clares i en deixaven constància a l'editorial del març del 1977, juntament amb les reivindicacions socials pel barri.

«La Vocalía surge por la necesidad palpable de que las mujeres del barrio aporten una presencia activa en las resoluciones de los problemas del barrio, puesto que las asociaciones de vecinos por lo general están compuestas mayoritariamente por hombres. Por otro lado, una serie de problemas se vienen dejando aparte, porque las asociaciones no le dan importancia o por falta de tiempo(...).

»Entre una de las primeras actividades que tuvimos ocasión de hacer, está la conferencia de la escritora Teresa Pàmies, donde se explicó la actual situación política de la mujer y su participación en ella. A esta conferencia asistieron unas 500 personas, que en el coloquio manifestaron su apoyo a la Vocalía(...).

»La Vocalía no olvida el papel fundamental que tiene que jugar en cuanto a intentar concienciar a las mujeres del barrio de la grave discriminación que padece. Es por ello que organizamos una conferencia con la participación de la abogada Remedios Bona Puigvert, con la intención de dar a conocer la situación jurídica de la mujer en España.»⁵⁰

L'any 1975 va ser l'any que l'ONU declarava per primera vegada l'Any Internacional de la Dona. A Terrassa aquell mateix any es va crear el departament dels Drets de la Dona de les Nacions Unides, amb propostes que tractaven directament temes feministes. Algunes de les dones que en formaven part eren Neus Aguado, Maria Camps, Rosa Maria Fernández, Concepció Garriga, Pilar Mas i Gemma Tobella. La proliferació de grups feministes va crear la necessitat d'una primera coordinació local.

Les Primeres Jornades Catalanes de la Dona es van celebrar el maig del 1976 a Barcelona. En aquestes jornades hi participaren grups del moviment feminista de Terrassa, la Vocalia de Dones de Ca n'Anglada i el grup de dones de les Nacions Unides. Aquest esdeveniment va significar un nou impuls al conjunt del moviment feminista de la ciutat. Es podia parlar ja d'un moviment feminista consolidat.

«L'any 1976 es van celebrar les Jornades Catalanes de la Dona al paranimf de la Universitat de Barcelona. Em van impressionar i va ser el moment en què vaig decidir que havia de buscar un altre moviment per implicar-me. Vaig pensar que havia de treballar en el camp del feminisme. A Terrassa van aparèixer els primers grups a Ca n'Anglada, les Nacions Unides. El feminisme és la ideologia que pot transformar la societat sense enfrontaments. És una revolució lenta i s'ha de caminar cap aquí, n'estic convençuda, cap a una societat igualitària...»⁵¹

La Vocalia de Dones del barri de Sant Llorenç va ser creada el 1976 per Rosa Aran, Paquita Cruz i Carretero, Montse del Río i Magda Segura Roig. Dos anys més tard es va constituir la Secretaria de la Dona de CCOO, creada per Fina Albareda, Gloria Delgado, Magda Farrés Buisan, Mercè Gómez Llobregat, Teresa Gutiérrez García i Isabel Roca Salvador.

Finalment, tots aquests grups van constituir la Coordinadora Feminista de la ciutat, la presentació de la qual es va fer el dissabte 12 de març del 1977 en un acte organitzat per l'entitat al carrer del Vall i en què participaren el departament de Drets de la Dona de les Nacions Unides i la Vocalia de Dones de Ca n'Anglada, entre altres. Com a ponents: Montserrat Roig, Montserrat Ventura, María José Ragué i Regina Bayo. D'aquell acte van sortir reivindicacions fonamentals: igualtat salarial per fer la mateixa feina, accés a tots els llocs de treball, dret a la promoció i formació laboral, igualtat de tracte a la Seguretat Social, reconeixement de tots els drets laborals per a les «empleadas del hogar», derogació de la legislació falsament proteccionista i actitud paternalista dels patrons, desaparició del dot, dret a l'excedència i permís de lactància, creació de serveis que facilitessin la incorporació de la dona al treball, com les llars d'infants amb menjadors. En

Magda Agustí Cortiella. Tot un referent al barri de Ca n'Anglada i en el feminisme. Nascuda a Serós, Lleida, el 1941, ha viscut des dels 10 anys a Terrassa. Va estar vinculada, en primer lloc, a Sant Pere i, posteriorment, a Ca n'Anglada. Als 17 anys entrà en contacte amb el centre social del barri. La parròquia aixoplugava activitats que d'altra manera no es podien fer, en un moment de lluita obrera. Decebuda de la posició oficial de l'Església, s'acabà integrant a Cristians pel Socialisme. Es va implicar en política i en la junta de veïns del barri. Va participar en les primeres Jornades Catalanes Feministes el 1976 a Barcelona i formà part de la Vocalia de Dones del barri. Fotografia: Magda Agustí Cortiella.

l'àmbit jurídic, es reclamava el dret a l'avortament, la derogació de totes les lleis que discriminaven la dona recollides al Codi Civil, el Penal i el Laboral, la llei del divorci, l'abolició de la pàtria potestat i la reclamació de la responsabilitat compartida, reconeixement dels drets de les mares solteres i igualtat de drets per als fills i filles legítims i naturals.⁵²

Per què calia ser feminista? Per què parlaven aquestes dones d'autoorganització? Quines eren les seves propostes? Per trobar resposta a aquestes qüestions cal anar enrere i analitzar l'última dècada de lluita antifranquista. Pel que fa a les mobilitzacions i reivindicacions de les dones, en la clandestinitat o en democràcia, en els partits polítics, sindicats o entitats ciutadanes, la prioritat havia estat l'enderrocament de la dictadura, l'assoliment de la llibertat i la consecució de les millores socials.

La decepció arribarà en veure que, dintre de les mateixes organitzacions polítiques suposadament progressistes, es menystenien les dones. No només existia una opressió política governamental, calia a més a més vèncer i actuar contra l'opressió patriarcal existent a la societat, fet que conduïa clarament a una autoorganització.

Una de les propostes que es van potenciar des de la Coordinadora Feminista va ser l'impuls a la creació de grups de dones arreu de la ciutat, amb coordinació entre ells i que oferissin suport al col·lectiu femení de la ciutat. L'activitat de la Coordinadora a finals dels setanta i vuitanta, va ser molt intensa. Reclamaven la creació de serveis col·lectius gratuïts (menjadors, bugaderies i llars d'infants gratuïtes amb bon servei pedagògic); la creació d'un servei de ginecologia als centres de salut; formació acadèmica i professional per acabar amb l'atur femení; la millora de la xarxa de transports públics nocturns, de manera que arribessin a tots els barris i es fes front a les necessitats dels treballadors i treballadores locals; la il·luminació dels carrers; una nova legislació que donés suport al dret a l'avortament, el divorci i la derogació de la Ley de Peligrosidad Social.

El març del 1978, amb motiu de les jornades dedicades a la Dona Treballadora, diversos col·lectius feministes organitzaren una concentració a la plaça Vella, on es van reunir unes 500 persones. La jornada reivindicativa va comptar amb la intervenció de tres de les representants feministes de la ciutat: Magda Agustí, Magda Farrés i Marga Segura. Els seus parlaments van versar sobre la igualtat laboral, la socialització del servei domèstic i la pàtria potestat. També es van llegir adhesions de diferents entitats i partits polítics (PSAN, Front Nacional de Catalunya, les Associacions de Veïns i el PCC). En acabar les intervencions, els assistents a l'acte van fer una marxa que va finalitzar a l'Ajuntament.

El dia 6 de juliol del 1978, Magda Farrés Buisan, Pilar Mas Gras i Montserrat del Río Pericacho, des de la Coordinadora Feminista de Terrassa, amb un nombre aproximat de cent dones, van sol·licitar a l'Ajuntament de la ciutat un local públic. Reclamaven aquest espai per fer-hi xerrades, cursos i oferir formació i informació a totes les dones terrassenques que ho demanessin.⁵³

Concentració a la plaça Vella amb motiu de la Jornada de la Dona Treballadora. Font: *Diario de Tarrasa*, 13 de març del 1978.

Una organització global de contingut alhora feminista i reivindicatiu. L'opció que finalment semblà imposar-se a la Coordinadora va ser la feminista (jornada celebrada el juny del 1980). Les dones, a través de les seves pròpies organitzacions i de la lluita específica, modifiquen el sistema alhora que transformen la vida quotidiana. És el concepte del feminisme necessari per aconseguir el canvi global i revolucionari de la societat.

La fi de la violència contra les dones, tant en l'àmbit domèstic com fora d'aquest, la intimidació i les agressions sexuals va ser el cavall de batalla de la Coordinadora Feminista. Van denunciar sistemàticament a l'autoritat i als mitjans de premsa tots els casos d'aquest tipus que es produïen a la ciutat. Els objectius eren, d'una banda, conscienciar de la gravetat del problema i, en segon lloc, amb les campanyes de denúncia, aconseguir que des del govern es possessin en marxa mesures per erradicar aquests problemes.

Del 1980 al 1983 només va funcionar la Secretaria de la Dona de Comissions Obres. En aquests moments es conformà el Grup de Dones impulsat per Rosa Maria Alonso, María José Ariño, Fina Fontanals, Montse Freixa, Mercedes García, Mercè Gómez, Carmen Páez i Ramona Subias. El seu principal objectiu era sensibilitzar la població femenina del que consideraven que era una situació absolutament discriminatòria.⁵⁴

«Pels volts del 1982 es crea el Grup de Dones, que convoca una manifestació arran de l'ingrés a Mútua en estat molt greu d'una jove, després de l'avortament il·legal que s'havia fet en condicions sanitàries molt precàries. Després de més d'un any en estat de coma, aquesta jove de Terrassa va morir...»⁵⁵

La reivindicació de la Coordinadora Feminista de poder disposar d'un local de trobada per a totes les dones de la ciutat estava encara pendent. El Grup de Dones recentment creat va establir contactes amb l'Ajuntament per fer propostes i va redactar el projecte anomenat Casal de la Dona, on s'establí el programa d'activitats que s'hi volien dur a terme. L'Associació Casal de la Dona pretenia consolidar un nou espai a la ciutat i comptava amb el suport de diferents entitats i grups d'ideologies diverses: el Grup de Dones, Jove Cambra, Escola La Llar, Secretaria de Dones de CCOO, dones independents vinculades al Partit Socialista de Catalunya (PSC-PSOE).

Després de moltes trobades entre els col·lectius de dones i els representants de l'Ajuntament—especialment amb la regidora Mercè Galí Barceló—el setembre del 1985 el consistori comunicava la possibilitat de cedir un local de propietat municipal, prop de la plaça del Progrés. Finalment, el Casal de la Dona es va inaugurar el març del 1986 al carrer Galileu. L'acte va comptar amb l'escriptora Marta Pessarrodona, que va fer una conferència sobre «Dona i literatura», i una exposició, «Dones i antimilitaristes», a càrrec de Manola Rodríguez.⁵⁶

Un dels objectius fonamentals era l'acompanyament de les dones maltractades en uns anys en què no s'atrevien a denunciar la violència de gènere a les comissaries, ja que eren menyspreades i ridiculitzades. Les línies d'acció del Casal van ser denunciar totes aquelles pràctiques sexistes discriminatòries, promoure la igualtat de drets i deures entre les persones i incentivar accions encaminades a assolir una societat més justa i igualitària. Es va crear un espai on dones de diferents edats, idees o creences poguessin discutir, debatre i compartir idees. Al llarg dels seus trenta-dos anys d'història, el Casal

Magda Farrés Buisan va néixer a Terrassa el 1950. Va ser tot un referent a la ciutat en la lluita antifranquista durant la dictadura i la Transició. Quan tenia disset anys, el seu germà fou apallissat a mans de la

policia nacional, fet que la va marcar i va desencadenar en el seu compromís i militància social i política. Primer va estar a la JOC, als barris de Sant Llorenç i Ègara. Després d'un breu acostament al PCI (Partit Comunista Internacional), va militar al PSUC fins al 1973; posteriorment, a Bandera Roja, on va ser responsable de cèl·lula, i més tard, a Nacionalistes d'Esquerres. Afiliada a CCOO, va ser responsable de la Secretaria de la Dona i de la Coordinadora Feminista de Terrassa. Va ser l'encarregada del comitè d'ensenyament a la ciutat i a Barcelona. Va ser molt activa a l'associació de veïns de la Maurina i va formar part de la Junta en un moment en què no hi havia pràcticament dones. Amb la seva militància i coherència va obrir camí a les noves generacions.

La despenalització d'anticonceptius i de l'avortament van ser reivindicacions essencials del moviment feminista local, així com la creació de centres de planificació familiar i orientació sexual. Fotografia: Cartell elaborat per la campanya a favor de l'avortament lliure i gratuït que es va editar per a la manifestació del 28 de setembre del 1983. El motiu era l'ingrés en estat de coma d'una noia de Terrassa, Mari Carmen Aguilar, després d'haver-se sotmès a un avortament clandestí en pessimes condicions sanitàries. A la manifestació hi assistiren els pares de la noia. A l'Ajuntament es llegí el manifest en què es qualificaven d'insuficients les mesures del govern, ja que anualment es practicaven mig milió d'avortaments clandestins, que suposaven un greu risc per a la salut de les dones. Font: Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.

ha estat dirigit per dones compromeses i referents del feminisme a la ciutat: Rosa Maria Fernández Sansa, María Luisa Santander Aguilar, Maria Dolors Viciano Sánchez, Araceli Ramírez Maqueda, María Moreno Campos, María Toresano Basilio, Mercedes Gómez Llobregat i Rosa Pérez Reys.

*Una llei discriminatòria. Dones sense llibertats, eternes menors d'edat
Lleis laborals per a la dona casada*

La llei del 22 de juliol del 1961 i el decret de l'1 de febrer del 1962 consideraven el treball fora de casa de la dona casada indesitjable per a la cohesió familiar. En certes circumstàncies, però, s'havia d'assumir com a inevitable. Eren habituals els acomiadaments de les dones quan es casaven. Si malgrat tots aquests impediments la dona casada volia treballar, necessitava el permís del marit.

L'Asociación Española de Mujeres Juristas va treballar per erradicar les desigualtats existents en aquest àmbit. El 1966 es va ampliar la llei del 1961 sobre «*Derechos políticos, profesionales y del trabajo de la mujer*». La nova societat de consum va provocar aquests canvis. El 1970, amb el decret de Derechos Laborales de la Mujer, es millorà el dret a Seguretat Social del treball femení, que afavoria el dret a la maternitat de la dona treballadora. Encara el 1975, coincidint amb l'Any Internacional de la Dona, s'aprovà l'última reforma legal referida a les dones.⁵⁷

S'havia de recórrer un llarg camí per arribar a una situació d'igualtat jurídica, política i social. Com veia l'opinió pública de la ciutat el treball de la dona? En moments de crisi econòmica, el treball de les dones casades fora de la llar creava una gran disparitat d'opinions. L'abril del 1978 es publicava una carta a *Diario de Tarrasa* amb una opinió absolutament contrària al treball de la dona casada.

Carme Gasulla, directora de l'Escola La Llar; Rosa Maria Fernández Sansa, professora de l'escola d'adults Pere de Fices, membre del Grup de Dones, i Mercè Gómez Llobregat, professora i membre de la Secretaria de la Dona de CCOO. Tot i representar la diversitat ideològica dins del feminisme, totes tres tenien un objectiu comú: aconseguir un espai que pogués acollir activitats culturals i de servei per a totes les dones de la ciutat. Font: *Diario de Tarrasa*. Notícia publicada el 8 de març del 1985. Fotografia: Cristóbal Castro.

Cartell oficial de la inauguració del Casal de la Dona, al carrer Galileu, 119. “Les dones per la pau” era el lema d’unes jornades que comptaven amb figures com Marta Pessarrodona, Manola Rodríguez, Verena Stolken o Miquel Mallafré. Font: Arxiu històric del Casal de la Dona.

«Siempre he considerado que las mujeres casadas no deberían ejercer trabajos por cuenta ajena fuera de su casa y dedicarse exclusivamente a los que haceres domésticos, ya que supongo son suficientes para ellas y más si tienen hijos que cuidar. No niego que los trabajos caseros les deben resultar algo pesados y tal vez ingratos, pero de todas maneras creo que no deberían abandonar su hogar para así poder atenderlo mejor y de una forma más desahogada. Si me atrevo a plantear esta cuestión es debido precisamente porque en los momentos actuales hay miles de hombres en el paro...No hay duda de que en parte es debido a que muchas empresas están invadidas de mujeres casadas...»⁵⁸

La resposta al mateix diari no es va fer esperar. Es publicava dies després i la signava Magda Farrés Buisan des de la Coordinadora Feminista de Terrassa.⁵⁹ Des de l’entitat, s’instava totes les dones que volguessin treballar a inscriure’s massivament a les oficines de col·locació, negar-se a assumir la doble jornada de treball, acceptar el servilisme envers els homes, tenir el control del propi cos, rebutjar tot allò que signifiqués l’enviliment de la imatge de la dona, potenciar la solidaritat entre elles i rebutjar l’autoritarisme.

«Ante la carta publicada el 18 de abril, nosotras no creemos en la fatalidad ni en el destino y sí creemos en el cambio y la transformación de la realidad existente (...). Luchar por nuestra liberación es cuestionar directamente estos aspectos. Queremos unas relaciones de igualdad, se haya contraído matrimonio o no. No queremos ser propiedad de nadie, ni del padre ni del marido. Tenemos derecho a un puesto de trabajo como cualquier persona.»

Delicte d'adulteri. Jo també soc adúltera!

La legislació —el Codi Civil del 1968— va tractar les dones com a eternes menors d'edat. No podien comprar ni vendre béns sense l'autorització del marit, ni obrir un compte corrent o participar en la pàtria potestat dels seus fills. El marit era el seu representant legal i administrador de les seves propietats. L'avortament estava prohibit així com l'ús dels anticonceptius. El delicte d'adulteri era castigat de manera molt més severa en les dones que en els homes, amb penes de presó per elles que podien anar des dels sis mesos i un dia als sis anys. En el cas dels homes la pena era inexistent.

«Jo també soc adúltera» va ser la frase del novembre del 1976. Centenars de pancartes la van convertir en el lema de la lluita feminista. Milers de dones es manifestaren a Barcelona en contra de la pena d'adulteri per a María Ángeles Muñoz, una dona de 30 anys de Barcelona acusada pel seu marit d'adulteri. L'home l'havia abandonat el 1970 amb una filla de dos mesos, de la qual no es va fer mai càrrec. Amb aquella campanya, en plena transició política, es van voler eliminar els vestigis del Franquisme i es va lluitar per aconseguir una nova societat en què les dones tinguessin veu, poder, llibertat i visibilitat: els mateixos drets que tenien els homes.

La polèmica va mobilitzar multitud de persones i col·lectius. A Terrassa el Grup de Drets de la Dona d'Amics de les Nacions Unides va instal·lar una taula per recollir signatures en solidaritat i suport a María Ángeles Muñoz. Gemma Tobella, integrant del grup Drets de la Dona de les Nacions Unides, reivindicava la igualtat de drets entre dones i homes.

«Cuando una mujer es abandonada por su marido e intenta reconstruir su vida afectiva con otro hombre, es una adúltera. Puede ser castigada por la legislación actual, que es originaria de principios del siglo XVIII, con seis años de cárcel. Además, el esposo tiene derecho a llevarse los hijos que ella ha mantenido y educado. Cada año, entran en las prisiones españolas de veinte a treinta mujeres por el delito de intentar reconstruir su vida. El Grup de Drets de la Dona d'Amics de les Nacions Unides se solidariza con todas las mujeres que sufren el peso de esta arcaica e injusta legislación, especialmente con María Ángeles Muñoz, que estos días se encuentra en la situación de tener que esconder a su hija, ya que no quiere entregarla a su esposo, que se desentendió de la niña desde que ésta tenía solo unos meses. Asimismo exigimos la abolición de todas las leyes que someten la mujer al hombre.»⁶⁰

Mercè Gómez Llobregat va néixer a Terrassa el 1955 en el si d'una família andalusa que va emigrar per raons laborals i econòmiques. Estudià batxillerat entre Terrassa i Almeria. Allà va començar els estudis universitaris i a treballar. Va entrar en contacte amb moviments polítics clandestins. Torna a Terrassa precipitadament per motius polítics, però continua la seva activitat associativa i política. Es matricula a la universitat i treballa en empreses tèxtils i a Mútua de Terrassa. És acomiadada per defensar el dret de vaga. El 1982 va acabar els estudis de Magisteri i des de llavors va treballar com a docent a primària i secundària. Ha estat present en totes les reivindicacions i manifestacions per la defensa dels convenis col·lectius, vagues generals, en la construcció de l'Assemblea d'Aturats i en el tancament de l'església de Ca n'Anglada, on era l'única dona. Va formar part de la comissió que va anar a parlar amb l'alcalde Domènec Jofresa, a governació, per denunciar la situació de

les persones aturades de la ciutat. El 1977 la van detenir amb quatre companyes més per protestar per l'acomiadament d'una treballadora. A CCOO ha estat responsable de la Secretaria de la Dona de CCOO de Terrassa, responsable del sindicat d'educació a escala comarcal, primera delegada sindical d'educació el 1987 i responsable de la Secretaria de la Dona de la Federació d'Educació de Catalunya 2007-2011. El feminisme ha estat sempre present en tota la seva trajectòria. Va ser una de les fundadores del Casal de la Dona (1985) i n'és l'actual presidenta.

També se solidaritzava la Vocalia de Dones de la Junta de Veïns de Ca n'Anglada, amb un comunicat en què deia que calia posar fi a la discriminació jurídica contra les dones i es mostrava a favor de la derogació de l'article 449 del Codi Penal, a l'avortament, als anticonceptius i al divorci.⁶¹Aquest va ser un tema de molta repercussió, per la possibilitat en ferm de pèrdua de la custòdia i condemna a pena de presó. La pressió que van exercir les feministes i totes les persones que hi van donar suport va contribuir a modificar les actuacions oficials en aquest i altres casos que es van produir. Finalment, l'adulteri va deixar de ser delictes el 19 de juny del 1978, data en què va entrar en vigor la derogació dels esmentats articles del Codi Penal.

Llei de reforma política i Constitució de 1978

Des del desembre del 1976 a desembre del 1978, la ciutadania va votar democràticament la llei de reforma política (15-12-1976), les eleccions generals (15-6-1977) i el referèndum per la Constitució (6-12-1978). A Terrassa, l'LRP de desembre del 1976 va ser votada a favor per 63.657 persones, 1.497 s'hi van oposar i 20.290 es van abstenir. La Llei d'Amnistia va ser aprovada l'octubre del 1977. Davant l'aprovació d'aquesta llei, la Coordinadora Feminista de Terrassa, s'hi manifestava en contra.

«Creemos que la restauración de la democracia implica la restitución de nuestros derechos más elementales como personas, derechos que fueron reconocidos por la Segunda República

y la Generalitat de Catalunya y arrebatados por el régimen de Franco. En consecuencia, no se puede hablar de amnistía total mientras sigan vigentes estos principios franquistas.»⁶²

Els partits parlamentaris i sindicats com CCOO donaren suport a la Constitució del 1978. S'organitzaren manifestacions amb la presència d'algun *pare*⁶³ de la Constitució, com Jordi Solé Tura (PSUC). Els resultats van ser contundents, el 90% de la ciutadania hi va donar suport. A Terrassa, el percentatge va ser superior a la mitjana espanyola. El 91,4% dels votants ho van fer a favor i el 4,1% en contra. L'abstenció va ser del 28,48%, 32.008 persones van decidir no votar, una xifra molt elevada.

Un grup de dones de la ciutat no se sentien identificades amb la Constitució i van iniciar una campanya anomenada «Dona i Constitució». Es pretenia sensibilitzar les dones i l'opinió pública en general, amb l'objectiu que la veu de la dona fos més tinguda en compte. La campanya es va fer en els moments en què s'estava debatent la Constitució i va ser d'àmbit estatal. A Terrassa, s'hi adheriren el departament de Drets de la Dona d'Amics de les Nacions Unides, el departament de la Dona de CCOO, la Vocalia de Dones de Ca n'Anglada, la Vocalia de Dones de Sant Llorenç i el Grup de Dones de l'Assemblea d'Aturats. El 6 de juliol llegien un manifest a Ràdio Terrassa: «*“Dona, la Constitució ens ignora” será el lema del acto que la Coordinadora Feminista de Terrassa organiza para este sábado día 8, a las 10h de la noche, en el anfiteatro del Parc de Sant Jordi. Intervendrán Lidia Falcón y cantarán Elisa Serna y Lourdes Borrás.*»

Dret a l'avortament

L'opinió pública de la ciutat estava dividida i les mostres apareixien constantment a la premsa, amb línies ideològiques totalment contràries. El contingut de tots aquests articles d'opinió volien mostrar la veracitat de la posició que defensaven. L'anàlisi de la premsa dels anys 78 i 79 està farcida d'articles que recullen ambdues ideologies. En el cas dels que estaven en contra de l'avortament, en contra de la llibertat sexual, «els defensors de la vida» com s'autoanomenaven, atacaven de forma ferotge les opinions que defensaven les posicions contràries—llibertat sexual, gratuïtat dels anticonceptius o la legalització de l'avortament.

«Vosaltres les feministes», «¿Defensoras de la familia?», «En favor de la mujer», «La maternidad», «Más sobre homosexualitat», «Los comunistas y el aborto», «Les dones i l'avortament», «La igualtat de la dona», «Carta a once mujeres tarrasenses abortistas», «Sexualidad y libertad», «Un codi penal endarrerit», «Un impensable ataque a la familia», «Miedo a la vida?»⁶⁴ Aquest són alguns dels titulars que es poden llegir d'aquesta etapa i que mostren la intensitat del debat que al llarg dels anys de la Transició vivia Terrassa.

L'octubre del 1979 es va produir un ple a l'Ajuntament amb forts debats entre diferents partits polítics. Agustí Daura i Mèlich (cap de llista del PSUC) defensava

que les dones fossin responsables de la seva maternitat i demanava que s'iniciés des del consistori una política de planificació familiar i la despenalització de l'avortament. Joan Sales i Homs de (cap de llista de CIU), Jaume Cañameras i Cortázar (número tres de Centristes de Catalunya-UCD) es mostraven en contra; com a creient, Carles Puig i Vilanova (independent i cap de llista d'UCD) es va abstenir. Només hi votaren a favor comunistes i socialistes; en contra, CIU i membres de Centristes, i l'independent es va abstenir. La llei de l'avortament va ser aprovada el 1985.⁶⁵ Tots aquests noms de representants polítics de la ciutat en període democràtic eren homes. On eren les dones? Va haver-hi dones regidores en el període de la Transició terrassenca?

Dones a la política de la Transició

En aquest mateix ple va parlar Rosario Ruiz i Recio, per demanar que l'Ajuntament reconegués el moviment gai.⁶⁶ Ella era una de les úniques tres dones que formaven part del primer Ajuntament democràtic de la ciutat, que s'havia constituït l'abril del 1979. Era la número sis a les llistes del PSUC, membre del Comitè Nacional de la Joventut Comunista i secretària de Joventut de CCOO.

Durant el període democràtic la participació de les dones en la vida pública de la ciutat va anar incrementant lentament. En el terreny de la política, les dones han continuat tenint dificultats per ocupar llocs rellevants. La ciutat de Terrassa no ha tingut encara una dona alcaldessa i el nombre de regidores en els diferents governs consistorials ha anat augmentant lleument. Durant el mandat 1979-1983, primer Ajuntament democràtic després de la dictadura, les dones regidores representaven tan sols el 15% del total de regidories. Eren Teresa Casas Ros, Consol Torres i Vidal i Rosario Ruiz i Recio. Segons l'opinió de la Teresa Casas i Ros, no es promocionaven suficientment les dones, però els calia posar alguna dona a les llistes electorals. Les dones ocupaven pocs llocs de responsabilitat i contínuament se'ls recordava que eren allà, no per la seva vàlua, sinó perquè eren dones i complien amb la quota del partit en qüestió.

«A les dones no se'ns valorava gaire. M'hi van posar perquè era dona. A l'ajuntament vaig gaudir però les lluites del partit no m'agradaven. La lluita política per aconseguir un càrrec, lluitar per tenir una cadira, per sortir a la foto, no ho suportava. En acabar la legislatura, vaig deixar el partit. Allò no m'interessa... Érem tres dones: la Rosario, la Consol i jo. No pintàvem gran cosa. Ens hi havien posat per complir la quota. En els nivells de decisió pintàvem poc en general. A nivell de base hi havia moltes dones, molt treballadores. Vaig ser portaveu. "Lo haces porque eres mujer, no te creas que es porque tú vales". M'ho van repetir moltes vegades. Era molt dur. Vaig entrar a la Diputació provincial de Barcelona. El responsable em va dir: "Aquí ni se t'acudeixi obrir la boca: al plenari parlem els que hem decidit; ni se t'acudeixi dir res..." Al PSUC hi havia els que manaven i els que treballàvem. Això sí, de cartells n'he penjat molts (...).»⁶⁷

Els punts bàsics de la Campanya “Dona i Constitució” eren nou. 1) No discriminació per raó de sexe. 2) Dret a la lliure afectivitat i sexualitat. 3) Eliminació de la pàtria potestat per la responsabilitat compartida. 4) No discriminació als mitjans de comunicació. 5) Reconèixer la capacitat de governar. 6) Dret al divorci i matrimoni civil. 7) Anticonceptius i avortament gratuïts. 8) Dret al treball en igualtat de condicions. 9) Coeducació. Notícia publicada a *Diario de Tarrasa*, 19 de juny del 1978. Aquesta notícia formava part de la campanya “Dona i Constitució”. A la fotografia, podem veure la Carme Font, Ana Mª Soler, Ana Josa i Magda Farrés. Fotografia: Josep M. Riera.

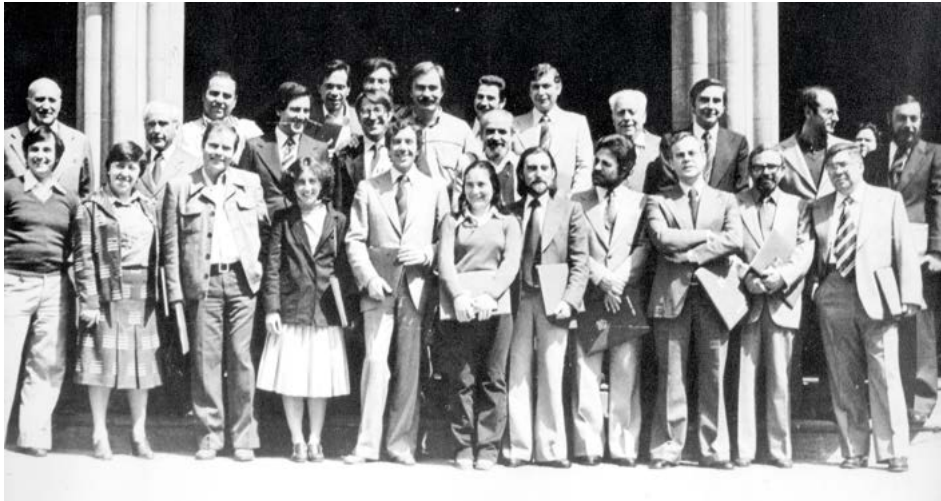
4. Conclusions

Laboralment, les dones han estat sempre sobreocupades alhora que subocupades. La revolució industrial que va portar la ciutat a ser la «fàbrica d'Espanya» no hauria estat possible sense les dones. La indústria tèxtil va donar ocupació a milers de dones terrassenques, alhora que les infravalorava quant als salaris i la categoria dels llocs de treball. Aquestes van ser dues de les batalles que van lliurar.

L'espai públic per als homes i el privat per a les dones (cuina, església i criatures). Les feines domèstiques, tenir cura dels fills o de familiars dependents han estat una feina exclusivament de dones. Aquest treball domèstic millorava la qualitat de vida de tota la societat, a la vegada que duplicava o triplicava la jornada femenina.

La legislació franquista va ser molt dura per a les dones casades, ja que no les permetia mantenir els seus llocs de treball assalariats. Com que les seves necessitats no minvaven van haver de treballar a casa, cosint o fent altres feines, a temps parcial i sense assegurar. Fets que amagaven el treball de la dona i la subocupava encara més. Aquest tipus de feina marcaria encara més les desigualtats en els salaris del present i les pensions de jubilació del futur.

El perfil laboral en aquest context històric descriu dones que comencen a treballar a una edat molt precoç i que fàcilment troben feina a les fàbriques tèxtils. Les joves

En aquesta fotografia, del 20 d'abril del 1979, podem veure tots els regidors i regidores del primer Ajuntament democràtic de Terrassa. A primera fila i d'esquerra a dreta, les tres primeres regidores democràtiques, Consol Torres i Vidal (número set del PSC; assistenta social), Teresa Casas i Ros (número vuit del PSUC; mestra) i Rosario Ruiz i Recio (número sis del PSUC; membre del Comitè Nacional de la Joventut Comunista i secretària de la Joventut de CCOO; obrera tèxtil). Procedència de la fotografia: Arxiu Municipal de Terrassa.

que tenen estudis primaris i han fet el Comerç treballen fent feines administratives o altres més ben qualificades. Les dones sense cap preparació van a servir a les cases dels rics —era la primera feina en arribar dels pobles— per passar posteriorment a les fàbriques o al sector dels serveis, que era l'ascensor laboral i social.

Les noies que van continuar estudiant (normalment en horari nocturn) el batxillerat, formació professional o a la universitat mentre treballaven també van poder ascendir socialment. Els estudis els van permetre accedir a feines ben qualificades. Van trencar absolutament amb la idea tradicional que mantenia que a una dona no li calia estudiar. Moltes ho van fer en contra de la voluntat de les famílies. La gran majoria de dones que van obtenir en aquells moments un títol universitari van esdevenir les primeres dones de les seves famílies que assolien aquest nivell acadèmic. Les carreres universitàries a les quals accedeixen els van permetre exercir la docència en llars d'infants, escoles de primària i instituts de secundària, treballar en infermeria, amb les diverses especialitzacions, com a llevadores i accedir a feines administratives en empreses privades o en la funció pública.

La participació de les dones en les organitzacions polítiques, sindicals o veïnals ha estat clarament inferior a la dels seus companys, però no pel seu tradicional conservadorisme, sinó pel fet que en realitat no es comptava suficientment amb elles, no es recollien les seves reivindicacions, i les seves opinions i aportacions eren menystingudes molt sovint.

Van ser moltes les dones que van adquirir conscienciació de la problemàtica laboral, econòmica i política i que es van implicar com a militants de base. Normalment eren molt disciplinades i efectives però a mesura que s'anaven construint certes estructures de representació, les dones ja no hi eren. Només cal donar un cop d'ull als noms de les executives dels diferents sectors, a les direccions dels partits, dels sindicats o de les associacions veïnals.

Pel que fa a la participació, hi havia dues menes de dones: les que s'implicaven de manera directa a través de la militància a primera línia i les que no s'implicaven directament en la lluita però estaven al corrent de tot i hi col·laboraven. Aquestes últimes eren a casa amb la família, suplint la parella. No anaven a les reunions però feien una feina fonamental quan calia amagar documentació o material perillós que hi havia a les cases. Sabien perfectament el que era la clandestinitat, sovint havien de mantenir els fills si l'home o el pare era a la presó. Havien de resoldre les qüestions econòmiques del dia a dia, vitals per a sobreviure.

La participació en la vida pública a través de la política, dels sindicats i de les associacions de veïns va tenir conseqüències positives i negatives. Bona part de les fonts orals d'aquest projecte coincideixen en els aspectes negatius. En l'àmbit laboral, les amenaces dels càrrecs superiors, les crítiques a les seves accions i reivindicacions, els acomiadaments o les dificultats de trobar una altra feina pel fet d'estar a la llista negra d'algunes empreses van ser els més comuns. En l'àmbit familiar, trobem sobretot problemes de relació per diferències ideològiques, que els han comportat des de no parlar-se mai més amb el pare o la mare a haver d'amagar tot el que tenia a veure amb la seva militància clandestina o fins i tot a trencar amb la parella. I és que es vivia en una societat que encara no estava preparada per assumir el protagonisme públic d'aquestes dones, que les jutjava de forma molt més estricta pel fet de ser dones i atrevir-se a manifestar-se públicament. En l'esfera personal, algunes han hagut de fer renúncies i dedicar menys temps del que haurien volgut als seus fills i filles. Van aprendre a no fer cas de les crítiques per ser acomiadades o haver passat per la presó.

Han pesat més les mostres de solidaritat i amistat rebudes en els moments més durs i s'han enfortit amistats que continuen fins a l'actualitat. La totalitat de les dones que hem entrevistat manifesten que no renuncien a res del que van fer en els moments de mobilització i lluita per assolir la llibertat i la democràcia. Consideren que han tingut un gran enriquiment personal gràcies al debat i la reflexió amb companyes i companys de la mateixa o d'altres ideologies, a les vivències tingudes i les accions realitzades.

Moltes de les dones deixen la militància política quan acaba l'etapa de la Transició política. Als anys vuitanta hi ha un procés d'abandonament dels partits polítics. No desapareixen de l'esfera pública, ni de bon tros, sinó que inicien una nova militància i activisme social i cultural. Aquest fet va ser provocat pel desencant amb les

Teresa Casas Ros, nascuda a Terrassa el 1951. Als tretze anys va començar a treballar i ho va alternar amb els estudis de Magisteri, Psicologia i Geografia i Història. Té un llarg currículum polític i associatiu atesa la seva passió per la reflexió política. Va participar en els debats polítics de Bandera Roja amb Magda Farrés, però finalment milità al PSUC, com Carme Tolosana i Cidón o Lali Vintrotó Castells (militants de BR de Barcelona que passaren al PSUC). Va ser regidora del PSUC en el primer Ajuntament democràtic i a la Diputació. Als dinou anys va viure les primeres mobilitzacions d'ensenyament des de les Comissions de mestres. Participà en l'Assemblea de Catalunya. Després d'una legislatura, va deixar la política per treballar en els Moviments de Renovació Pedagògica, un espai més acord amb el seu tarannà on no hi havia lluites de poder i tothom era necessari. El seu treball com a secretària de MRP i com a presidenta de l'Associació de Mestres Alexandre Galí, l'ha portat a fer política educativa amb projectes pedagògics innovadors que busquessin l'interès de la ciutadania. Amb el projecte Aprenentatge Servei van ser pioners. És una apassionada de la seva professió qui sempre ha tingut clar que a partir de l'educació es millorava el país. En aquests moments, ja jubilada, no es planteja liderar cap projecte, però sí participar en tots. Fotografia: Teresa Casas i Ros en una conferència a l'Institut Torre del Palau sobre l'etapa de la Transició, desembre del 2015. Font: Institut Torre del Palau.

Durant la Transició, va militar al PSC i ha estat regidora de l'Ajuntament de Terrassa durant vuit anys. Actualment es dedica a projectes solidaris que proporcionen microcrèdits a dones africanes i participa en l'associació de veïns de Ca n'Aurell. Fotografia: Josefina Soler Carrera. Cessió: Josefina Soler Carrera.

formacions polítiques, que en molts casos predicaven una ideologia però practica-ven la contrària. Moltes d'elles no combregaven amb les lluites de poder per aconseguir un càrrec a qualsevol preu. Per això van passar a implicar-se amb els Moviments de Renovació Pedagògica, organismes solidaris, grups ecologistes, organitzacions no governamentals d'ajuda als més desfavorits, activitats culturals o el moviment femi-nista. De fet, el moviment feminista de Terrassa, durant la Transició, es va nodrir de dones que havien estat molt actives en la lluita antifranquista. Les dones buscaven altres vies de convivència menys jeràrquiques, més horitzontals, acollidores i demo-cràtiques. No sempre va ser l'opció més fàcil, però segurament va ser la més ètica.

Marta Pessarrodona, una magnífica poetessa nascuda a Terrassa, historiadora de formació i d'una qualitat literària extraordinària, va escriure el 7 de juny del 1978 un article clarivident. Malgrat els quaranta anys que li han passat, té una vigència total. Es titulava «Vosaltres, les feministes».⁶⁸

«La història, ho sé molt bé, l'escriu la gent sense por al ridícul, gent que per altra ban-da, és constantment vituperada i befada. Recordem que les famoses sufragistes (...) van ésser qualificades pels seus contemporanis de "regiment monstuós". Gràcies al "regiment monstuós" les dones de 1977 vam poder-nos permetre no sols el luxe de votar al 15J, sinó de fer el boicot, que també compta. A la vegada, aquestes dones que diuen "vosaltres, les feministes..." gaudiran de la supressió de lleis discriminatòries, supressió aconseguida gràcies a la pressió i lluita d'aquelles altres dones a les quals menystenen amb el seu comentari, amb la manera d'adreçar-les. També és possible que els homes trobin un món millor gràcies al feminisme, que molts tant desconeixen, ignorància que no els impedeix la crítica i, sovint, el menyspreu burleta. És molt fàcil el comentari despectiu d'allò que desconeixem o només coneixem parcialment, a través de notícies sensacionalistes. El que compta són els fets, les consecucions que, en definitiva, afavoreixen fins i tot els qui es mostraren crítics sense fonament o despectius. I la crítica poca-solta i el menyspreu són, en ocasions, formes d'anar contra el futur, contra la història.»

Agraïments

Aquesta recerca ha estat possible gràcies a la feina conjunta amb la Mercè Gómez Llobregat, presidenta del Casal de la Dona. Ara just fa un any que totes dues vam iniciar la recollida de les fonts orals, amb la gravació de les entrevistes a les dones que protagonitzen aquest treball. Vull agrair-li la feina que ha fet, que ha estat fona-mental i imprescindible, així com totes les facilitats que he tingut per consultar la documentació de l'arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.

Finalment, també vull donar les gràcies a totes les dones entrevistades pel seu temps i la seva predisposició a col·laborar en la recuperació de la memòria de les do-nes de la nostra ciutat que van lluitar per aconseguir una societat més justa: Magda Agustí Cortiella, Magda Farrés Buisan, Teresa Casas i Ros, Maria Toresano Basilio,

Lucía Espinosa Ramírez, María Moreno Campos, Carmen Roca Salvador, Teresa Ciurana i Satlari, Teresa Ulldemolins Marcet, Mercè Gómez Llobregat, Vicenta Gallardo Redondo, Josefina Soler Carrera, Rosa Maria Fernández Sansa, Maria Carme Farrés Buisan, Aurora Salas Salvador, Núria Martí Sató, Catalina Moreno Yera, Esther Fernández Díaz, Teresa Gutiérrez García i Magda Segura Roig.

I un agraïment i un record molt especial per a la Lourdes Plans i Campderrós, perquè la trobo a faltar i perquè si alguna cosa he après de la feina com a historiadora, li dec a ella.

Bibliografia

PLANS I CAMPDERRÓS, L.; RODRÍGUEZ HERRERÍAS, T. «Les dones terrassenques (1900-1940). Una absència vergonyant en el discurs historiogràfic local». *Terme* [Terrassa], número 31 (2016).

VINYES I CORMINA, A. *L'escola de Terrassa del segle XX*. Terrassa: Fundació Torre del Palau, 2016. (Àmfora).

BORDERÍAS, C. (ed.). *La historia de las mujeres: Perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria Editorial, 2009.

BORDERÍAS, C.; RENOM, M. (ed.). *Dones en moviment*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008.

LACUEVA MORENO, J.L. ; MÁRQUEZ BERROCAL, M.; PLANS CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. Terrassa: Fundació Torre del Palau, 2007. (Àmfora).

BORDERÍAS, C. (ed.); BENGOCHEA, S. (co.). *Les dones i la història al Baix Llobregat I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

FARRÉ PARÍS, À. ; GARCIA, A. *A tot estar. El servei domèstic a Terrassa 1940-1960*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 2001.

VILLAR, C.C. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978 (II)*. Arxiu Històric de la CONC, 2000.

Notes

1. Vegeu revista *Terme*, número 31. «Les dones terrassenques (1900-1940). Una absència vergonyosa en el discurs historiogràfic local». Novembre, 2016.
2. L'arxiu de fonts orals de dones es va iniciar el 2014 amb les cinc primeres entrevistes: Mercè Gómez Llobregat (hem fet una segona entrevista el 2018 incidint en el tema del feminisme a la ciutat), Anna Maria Masachs i Jornet, Pilar Mateo Lisa, Núria Oller Torres i Julia de Pablo Angás.
3. 1. Procedència, any de naixement i estat civil.

Noms i cognoms	Lloc de naixement	Any	Residències	Estat civil	Fills
Magda Agustí Cortiella	Seròs (Lleida)	1941	Lleida i Terrassa	casada	3
Magda Farrés Buisan	Terrassa	1950	Terrassa	soltera	1
Teresa Casas i Ros	Terrassa	1951	Terrassa	soltera	
Maria Toresano Basilio	Badajoz	1959	Badajoz i Terrassa	divorciada	2
Lucía Espinosa Ramírez	La Zarza (Badajoz)	1938	Badajoz i Terrassa	casada	4
María Moreno Campos	Encinas Reales (Còrdova)	1947	Còrdova i Terrassa	casada	2
Carmen Roca Salvador	Rágol (Almeria)	1943	Almeria, Terrassa, Barcelona, Terrassa	casada	
Teresa Ciurana i Satlari	Terrassa	1951	Terrassa	casada	1
Teresa Ulldemolins Marcet	Terrassa	1952	Terrassa	casada	3
Vicenta Gallardo Redondo	Las Pedroñeras (Conca)	1943	Conca, València i Terrassa	vídua	2
Josefina Soler Carrera	Gurb, Vic	1948	Gurb i Terrassa	casada	2
Rosa M. Fernández Sansa	Badalona	1950	Badalona, Terrassa	separada	3
M.Carme Farrés Buisan	Terrassa	1951	Terrassa, Barcelona, l'Hospitalet, Girona	casada	1
Aurora Salas Salvador	Rágol (Almeria)	1944	Almeria, Terrassa, Barcelona, Olesa, Bilbao, Terrassa	vídua	2
Núria Martí Sató	Manresa	1956	Manresa, Terrassa, Barcelona, Terrassa	divorciada	2
Catalina Moreno Yera	Úbeda (Jaén)	1955	Úbeda i Terrassa	casada	3
Teresa Gutiérrez García	València	1953	València, Ciudad Real, Terrassa	vídua	1

Esther Fernández Díaz	Sarria (Lugo)	1954	Lugo, Terrassa, Barcelona, Saragossa, Terrassa	casada	3
Magda Segura Roig	Terrassa	1953	Terrassa, Labastide, Madrid, Palència, Figueres, les Borges del Camp	en parella	1
Mercè Gómez Llobregat	Terrassa	1955	Terrassa, Almeria i Terrassa	divorciada	1

2. Escolarització i trajectòria laboral.

Noms i cognoms	Estudis	Edat 1a feina	Trajectòria laboral	Sector
Magda Agustí Cortiella	Jardí d'Infància	15	Confecció, escoles bressol	Tèxtil, ensenyament
Magda Farrés Buisan	Batxillerat superior, auxiliar de clínica, auxiliar geriatria, mediació de conflictes	16	Administrativa, monitora ed. especial, comercial editorial, cambrera, productora companyia de teatre, auxiliar geriatria	Tèxtil, ensenyament, serveis i sanitat
Teresa Casas i Ros	Magisteri, llicenciatures en Psicologia i Geografia i Història	13	Taller familiar d'encuny, mestra escola de primària, professora de geografia i història de secundària	Tèxtil i ensenyament
Maria Toresano Basilio	Formació professional Administració, batxillerat	11	Empreses del metall, funcionària administració local	Metall i administració local
Lucía Espinosa Ramírez	Autodidacta	7	Servint en una casa, cuidant infants, confecció a casa, cuinera Mútua de Terrassa	Servei domèstic, tèxtil i sanitat
María Moreno Campos	Estudis primaris, autodidacta	13	Fàbrica tèxtil, neteja sindicat	Tèxtil i serveis

Carmen Roca Salvador	Formació professional	16	Fàbriques tèxtils, auxiliar d'infermeria, verema, fàbriques del metall (Philips i Simon)	Tèxtil, sanitat, agrari, metall
Teresa Ciurana i Satlari	Magisteri i llicenciatura Geografia i Història	15	Administrativa empresa metall, Mútua, mestra de primària i professora de secundària geografia i història	Metall, sanitat i ensenyament
Teresa Ulldemolins Marcet	Comerç, diplomatura en Magisteri d'Educació Primària	16	Classes de francès escola d'idiomes, classes de català Ajuntament i mestra d'educació primària	Ensenyament
Vicenta Gallardo Redondo	Diplomatura en Infermeria, llevadora, llicenciatura en Història Moderna i Contemporània	12	Arts gràfiques, taquillera cinema, confecció a domicili, classes de repàs particulars, infermera i llevadora	Arts gràfiques, serveis, tèxtil, sanitat
Josefina Soler Carrera	Diplomatura en Infermeria	14	Sargidora d'errades, auxiliar d'infermeria a Mútua, fàbriques tèxtils, infermera Vall d'Hebron i Sant Llàtzer	Tèxtil, sanitat
Rosa M. Fernández Sansa	Magisteri i Antropologia	16	Dependent botigues, auxiliar d'infermeria, mestra d'adults, Diputació de Barcelona	Comerç, sanitat, ensenyament i administració
M.Carme Farrés Buisan	Batxillerat, FPI Jardí d'Infància	16	Educadora infantil escoles bressol, empreses i dependenta comerç	Ensenyament, metall i serveis
Aurora Salas Salvador	Primaris	11	Jornalera al camp, empreses de gènere de punt, carnissera	Agrari, tèxtil i comerç
Núria Martí Sató	Comerç, batxillerat i Diplomatura en Infermeria	16	Empresa metall, llibreria, infermera Mútua de Terrassa	Metall, comerç i sanitat

Catalina Moreno Yera	Cursos formatius d'administració, formació professional	14	Taller de confecció, cooperativa dones confecció, Departament de Benestar	Tèxtil, Generalitat
Teresa Gutiérrez García	Comerç, batxillerat, accés 25 anys, cursos literatura i escriptura	14	Auxiliar administrativa, Mútua de Terrassa (projecte planificació familiar)	Administració i sanitat
Esther Fernández Díaz	Diplomatura Infermeria i tècnica en radiologia	14	Empresa tèxtil, Mútua de Terrassa, empreses metal·lúrgiques, docència escola, Hospital Sant Llàtzer	Tèxtil, metall, ensenyament, sanitat
Magda Segura Roig	Preu, inicia carrera Medicina, cursos d'història, psicologia i sociologia	16	Sanatori tuberculosi, hospitals, classes particulars, mestra de reforç, muntatge de barques, feines de cangur, funcionària Generalitat	Sanitat, tèxtil, ensenyament, serveis, administració, Generalitat
Mercè Gómez Llobregat	Diplomada Magisteri EGB mates i ciències, llicenciada Antropologia	16	Dependent llibreria, treballadora tèxtil, mestra de primària i de secundària	Serveis, tèxtil i ensenyament

3. Militància sindical i política i repressió patida.

Noms i cognoms	Militància sindical, política i veïnal -Repressió
Magda Agustí Cortiella	1960:Centre Social Ca n'Anglada i moviment veïnal. Cristians pel Socialisme. 1970: Junta de Veïns Ca n'Anglada. Vocalia de Dones de Ca n'Anglada. 1976:Primeres Jornades Feministes. Justícia i Pau
Magda Farrés Buisan	1966:JOC(Joventut Obrera Catòlica).1969-1973: PSUC. 1973-1980:Bandera Roja. Nacionalistes d'Esquerres. CCOO. Secretaria de la Dona. Associació de Veïns La Maurina. Coordinadora Feminista de Terrassa. 1986-2018:Casal de la Dona
Teresa Casas i Ros	Esplai a Can Palet.Comissions de mestres. PSUC. Regidora PSUC,primer Ajuntament democràtic de Terrassa.Assemblea Nacional de Catalunya.CCOO. Rosa Sensat/Moviments de Renovació Pedagògica. Presidenta Associació de Mestres Alexandre Galí.

Maria Toresano Basilio	Joventuts de la Lliga Comunista Revolucionària (LCR). CCOO. Coordinadora d'estudiants. AAVV Can Tusell. Assemblea d'Aturats de Terrassa. AMPA Font de l'Alba. Presidenta Casal de la Dona de Terrassa
Lucía Espinosa Ramírez	Comitè d'empresa de Mútua.Sindicalista i afiliada a CCOO
María Moreno Campos	Sindicalista CCOO. Responsable de Pau i Solidaritat a Terrassa de CCOO.Projecte de solidaritat a Chiapas, cooperativa de dones / Comerç Just. Casal de la Dona (10 anys presidenta del Casal). Membre del col·lectiu <i>Iaiaflautas</i>
Carmen Roca Salvador	1961-1968: JOC (fins als 25 anys) Sagrada Família i Ca n'Anglada.CHO, Comitès de Huelga Obreros. PCP (Partido Comunista del Proletariado). LCR (Lliga Comunista Revolucionària). CCOO. Casal de la Dona. Detinguda i va anar a presó el 1970
Teresa Ciurana i Satlari	JRT (Jóvenes Revolucionarios Trotskistas), PORE. Actualment com a independent per ERC (Junta d'Educació). Moviments de Renovació Pedagògica. Des del 1984 Associació de Mestres Alexandre Galí, amb més intensitat des de fa 6 anys i actualment presidenta. Casal de la Dona
Teresa Ulldemolins Marcet	Esplai Can Palet. Grup Juvenil de Can Palet. Des del 1975, a PORE. Afiliada a CCOO des dels anys 80. Delegada sindical de centre. Actualment TEC.
Vicenta Gallardo Redondo	Per tradició, tota la seva família era comunista i va patir represàlies. En arribar a Terrassa,del PSUC. Moviment Mujeres Democráticas, on participà la seva mare Francisca Redondo Cubero, ella i les seves germanes. Intensa militància clandestina de partit i de sindicat, CCOO. Actualment ICV
Josefina Soler Carrera	JOC, CCP (Centre de Cultura Popular).Proletario.LCR; Lliga Comunista Revolucionaria. Des del 1998 milita a PSC, a l'executiva del PSC durant 4 anys. Regidora Ajuntament de Terrassa (2007-2015). Sindicat CATAAC (Candidatura Autònoma de Treballadors i Treballadores de l'Administració de Catalunya) i CCOO. ONG Microcrèdits solidaris per l'Àfrica, AAVV Ca n'Aurell
Rosa M. Fernández Sansa	Escoltisme. 1967-1968:JOC.1976: FAC (3 anys i mig). 1986-2018: Casal de la Dona. 1994-1998:PSC-PSOE. Regidora Ajuntament de Terrassa (1991-1998). Àrea d'Igualtat de Gènere a la Diputació de Barcelona (1998-2003). Des del 2010, presidenta de la Plataforma Catalana de Suport al Lobby Europeu de Dones. Detinguda i condemnada a presó el 1975
M.Carme Farrés Buisan	Centre Social de Sant Llorenç.1969, JOC. Va militar a Proletari. Detinguda el 1972 i va complir condemna a la presó el 1974

Aurora Salas Salvador	CCP: Centro Cultural Popular (al centre de Terrassa). Primers centres que organitzen les JOC a Terrassa.Sagrada Família i Ègara. PCR: Partido Comunista Revolucionario (fins al 1972). MCC: (sense militància organitzada).Casal de la Dona
Núria Martí Sató	Cercle de Joves Revolucionaris Trotskista. PORE (va estar a la direcció del partit).CCOO-CGT. Actualment a la Plataforma en defensa de la sanitat pública. Detencions i presó en tres ocasions: 1973,1975,1977
Catalina Moreno Yera	Forma el comitè d'empresa a la primera fàbrica de confecció on treballa. Formaran les Comissions Obreres el 1969-1970. Juventudes Comunistas del PSUC. Alias«Pilar». PSUC. Primera dona a formar part de l'executiva del sindicat CCOO i en assistir al primer congrés legal de CCOO. Detinguda, va complir condemna de presó el 1971
Teresa Gutiérrez García	OT:Organització Trotskista. PORE: Partit Obrer Revolucionario Español (trotskista). LCR:Lliga Comunista Revolucionària (trotskista). CCOO.AAVV Montserrat i Sant Llorenç. Projecte de Planificació Familiar (projecte laboral i que va ocupar molt del seu temps no laboral, fent xerrades i conferències). Actualment Casal de la Dona
Esther Fernández Díaz	Centres Culturals de Can Boada (Cervantes, Picasso, Amics del Teatre...). Joventuts Comunistes del PSUC. PSUC. Aliança Obrera.LCR (Lliga Comunista Revolucionària). CCOO (havia estat al comitè d'empresa a l'Hospital de Sant Llätzer). Associació de Veïns La Maurina. Vicesecretària del comitè executiu de la Federació d'AAVV de Terrassa. Actualment Casal de la Dona
Magda Segura Roig	1968: Esplai del barri de Les Arenes, Centre Cultural Moisès a Sant Llorenç. Al PSUC de Terrassa va ser responsable de la cèl·lula de Poble Nou (1972-73),responsable d'organització del partit (1975-77). A Figueres,responsable política del PSUC (1978-81) i membre del comitè central. Amb el cinquè congrés del PSUC va acabar la seva militància. Membre del comitè d'empresa CCOO, els darrers anys de la Generalitat (30 anys després) va col·laborar amb el CATAC. Detinguda i condemnada a presó el 1974
Mercè Gómez Llobregat	A CCOO ha estat responsable de la Secretaria de la Dona de CCOO de Terrassa. Primera delegada sindical d'educació el 1987, responsable de la Secretaria de la Dona de la Federació d'Educació de Catalunya 2007-2011. Una de les fundadores del Casal de la Dona (1985) i actual presidenta. En política, va estar al Comitè Local del PCC, CE-BR Bandera Roja, IUA. Detinguda el 1977

4. Extret de l'entrevista realitzada a la María Moreno Campos (29-11-2017).
5. LACUEVA, J.L.; BERROCAL, M.; CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p.313-314).
6. Extret de l'entrevista realitzada a Aurora Salas Salvador (9-7-2018).
7. Vegeu revista *Terme*, número 31. «Les dones terrassenques (1900-1940). Una absència vergonyosa en el discurs historiogràfic local». Novembre, 2016 (p. 213).
8. Extret de l'entrevista realitzada a Lucía Espinosa Ramírez (29-11-2017).
9. LACUEVA, J.L.; BERROCAL, M.; CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p. 272).
10. Extret de l'entrevista realitzada a Magda Farrés Buisan (9-11-2017).
11. Extret de l'entrevista realitzada a Vicenta Gallardo Redondo (24-5-2018).
12. Vegeu la Col·lecció Homenatges, de DA. *Francisca Redondo Cubero*. Ajuntament de Terrassa, 1993.
13. Vegeu *Tarrasa Información*, 19-9-1966. «... *gravísimo, y se acentúa cada vez más debido al aumento de población de nuestra ciudad, incrementada con la inmigración continua de familias de diversas regiones españolas...*»
14. Totes les dones que hem entrevistat per a aquest projecte haurien de sortir citades en aquest paràgraf. Des de la dècada dels seixanta (durant la Transició) fins ara, algunes encara estan treballant a les associacions de veïns i/o a les vocalies de dones dels seus barris.
15. Vegeu revista *Al Vent*, número 38(1981). «L'Esther Fernández: entre la revolució i el dubte», entrevista realitzada per Joan Alcaraz. I l'entrevista realitzada a Esther Fernández Díaz (23-7-2018).
16. Consol Torres i Vidal havia estat assistent social al barri de Sant Llorenç des de la riuada del 1962. Durant trenta anys, va ser regidora de l'Ajuntament de Terrassa pel Partit Socialista de Catalunya. En una entrevista realitzada el 1981 descriu les dificultats de milers de terrassencs als anys 80. Vegeu revista *Al Vent*, núm.38(1981). «Cinc mil ciutadans sense ingressos de cap mena», de Jaume Comellas.
17. Extret de l'entrevista realitzada a María Toresano Basilio (16-11-2017).
18. Vegeu l'article «En Terrassa sin casa». Diari *Avui*. 17 de setembre de 1978. Lluís M. Xirinacs.
19. *Condena de los extranjeros por el obispo de Ibiza*, 1966.
20. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Gutiérrez García (23-7-2018).
21. Extret de l'entrevista realitzada a Rosa Maria Fernández Sansa (31-5-2018).
22. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Casas Ros (14-11-2017).
23. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Gutiérrez García (23-7-2018).
24. Extret de l'entrevista realitzada a Magda Segura Roig (2-7-2018).
25. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Ulldemolins Marcé (8-2-2018).
26. Vegeu *La reforma educativa en España (1970-1990)*. Leoncio Vega Gil. Catedràtic Ciències de l'Educació (Universitat de Salamanca).
27. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Ulldemolins Marcé (8-2-2018).

28. Extret de l'entrevista realitzada a Carmen Roca Salvador (10-1-2018).
29. LACUEVA, J.L.; BERROCAL, M.; CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p. 360-385).
30. La vaga de la Seat van ser uns fets succeïts el 18 d'octubre del 1971 a la factoria de Seat de la Zona Franca de Barcelona, on 6.000 treballadors, mobilitzats per les Comissions Obreres de la fàbrica, van ocupar pacíficament la fàbrica per demanar la readmissió d'obriers acomiadats mesos abans per part de les autoritats franquistes. El governador civil va ordenar a la Policia Nacional que desallotgés els manifestants i es van produir xocs molt violents entre les dues parts en conflicte (desenes de ferits i detencions i la mort d'un treballador a conseqüència dels trets de la policia).
31. Extret de l'entrevista realitzada a Catalina Moreno Yera (19-7-2018).
32. Extret de l'entrevista realitzada a Rosa Maria Fernández Sansa (31-5-2018).
33. Entrevista realitzada a Esther Fernández Díaz (23-7-2018).
34. Vegeu revista *Al Vent*, número 38 (1981). «L'Esther Fernández entre la revolució i el dubte», entrevista realitzada per Joan Alcaraz.
35. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Gutiérrez García (23-7-2018).
36. LACUEVA, J.L.; BERROCAL, M.; CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p. 636-639).
37. Extret de l'entrevista realitzada a Carmen Roca Salvador (10-1-2018).
38. Extret de l'entrevista realitzada a Catalina Moreno Yera (19-7-2018).
39. Extret de l'entrevista realitzada a Maria Carme Farrés Buisan (6-6-2018).
40. LACUEVA, J.L.; BERROCAL, M.; CAMPDERRÓS, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p. 463-465).
41. Extret de l'entrevista realitzada a Magda Segura Roig (2-7-2018).
42. Extret de l'entrevista realitzada a Rosa Maria Fernández Sansa (31-5-2018).
43. Vegeu el document «TOPCAT 1963-1977. L'antifranquisme català davant el Tribunal de Orden Público», coordinat per Javier Tébar. Es poden consultar els 1.808 ciutadans catalans que van ser jutjats pel Tribunal de Orden Público. El TOP es va crear el 2 de desembre del 1963, i va estar actiu fins al gener del 1977. Es tractava d'un tribunal especial, amb jurisdicció pròpia, amb l'objectiu de jutjar els delictes que alteressin l'ordre públic i que incloïa: els delictes polítics, d'opinió, reunió, manifestació i vagues. Amb la creació d'aquest tribunal, el franquisme intentava donar una imatge de legalitat i de garanties processals contra els grups que expressaven la protesta política i social. Responia a les pressions internacionals que havien provocat els consells de guerra contra els miners asturians detinguts el 1962 i l'execució de Julián Grimau l'abril del 1963.
44. Extret de l'entrevista realitzada a Núria Martí Sató (10-7-2018).
45. Ponència de la Coordinadora Feminista de Terrassa a les Jornades de la Federació d'Associacions de Veïns (1980). Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
46. Celia García López va ser la primera dona a Terrassa que va ser jurat d'empresa. Del 1950 al 1978 va treballar al tèxtil com a oficial metxera. El 1974 va viatjar a Madrid amb altres membres del jurat d'empresa per entrevistar-se amb Licinio de la Fuente, ministre de Treball. Des de Mujeres Democráticas, va protagonitzar, juntament amb altres dones, activitats reivindicatives

contra la carestia de la vida, «cestos boca abajo», tancament a l'església del Sant Esperit. Vegeu *Celia García López. Una historia de remolinos de viento*, de Domènec Martínez García. Ajuntament de Terrassa. Regidoria Promoció de la Dona.

47. Lacueva, J.L.; Berrocal, M.; Campderros, L. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita anti-franquista a Terrassa (1939-1979)*. 2007 (p. 336-337).
48. Ponència de la Coordinadora Feminista de Terrassa a les Jornades de la Federació d'Associacions de Veïns (1980). Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
49. Extret de l'entrevista realitzada a Magda Agustí Cortiella (7-11-2017).
50. *La Voz de la Mujer*, butlletí de la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de Ca n'Anglada, març del 1977. Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
51. Extret de l'entrevista realitzada a Rosa Maria Fernández Sansa (31-5-2018).
52. Memòria de l'acte de presentació de la Coordinadora de Grups Feministes, 12 de març del 1977. Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
53. Carta presentada a l'Ajuntament de Terrassa per part de la Coordinadora Feminista de Terrassa, 6 de juliol del 1978. Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
54. Dossier de premsa publicat el 8 de març del 1986 a *Diario Tarrasa*: «El feminismo local, de la reivindicación a la identidad».
55. Extret de l'entrevista realitzada a Mercè Gómez Llobregat (27-7-2018).
56. Notícia publicada al *Diario de Tarrasa*, 7 de març del 1986.
57. BORDERIAS, C. *La historia de las mujeres* (p. 316-322).
58. Notícia publicada a *Diario Tarrasa*, «El trabajo y la mujer casada», signava l'escrit: «Un casado». 18 d'abril del 1978.
59. Resposta a l'article «El trabajo y la mujer casada», publicat a *Diario Tarrasa* el 18 d'abril del 1978. Des de la Coordinadora Feminista de Terrassa, el signava Magda Farrés Buisan. Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
60. Notícia publicada a *Tarrasa Información*, 29 de novembre del 1976, pàgina 4.
61. Notícia publicada a *Tarrasa Información*, 6 de desembre del 1976, pàgina 8.
62. Escrit de la Coordinadora Feminista per portar a *Tarrasa Información* després de l'aprovació de la Llei d'Amnistia l'octubre del 1977. Arxiu històric del Casal de la Dona de Terrassa.
63. Els pares de la *Constitució* van ser set homes; la *Constitució* del 78 no va tenir cap mare. Gabriel Cisneros Laborda (UCD), Manuel Fraga Iribarne (AP), Miguel Herrero y Rodríguez de Miñón (UCD); Gregorio Peces-Barba (PSOE), José Pedro Pérez Llorca (UCD), Miquel Roca i Junyent (CDC), Jordi Solé Tura (PSUC).
64. «Vosaltres, les feministes» (*Diario de Tarrasa*, 7-6-1978), «¿Defensores de la familia?» (*Diario de Tarrasa*, 12-11-1979), «En favor de la mujer» (*Diario de Tarrasa*, 22-11-1979), «La maternidad» (*Diario de Tarrasa*, 26-11-1979), «Más sobre homosexualitat» (*Diario de Tarrasa*, 27-11-1979), «Los comunistas y el aborto» (*Diario de Tarrasa*, 29-11-1979), «Les dones i l'avortament» (*Diario de Tarrasa*, 29-11-1979), «La igualtat de la dona» (*Diario de Tarrasa*, 10-12-1979), «Carta a onze mujeres tarrasenses abortistas» (*Diario de Tarrasa*, 13-12-1979), «Sexualidad y libertad» (*Diario de Tarrasa*, 20-12-1979), «Un codi penal endarrerit» (*Diario de Tarrasa*, 2-2-1980), «Un impensable ataque a la familia» (*Diario de Tarrasa*, 21-4-1980), «¿Miedo a la vida?» (*Diario de Tarrasa*, 28-4-1980).

65. La Llei Orgànica 9/1985 va ser aprovada el 5 de juliol del 1985. La llei despenalitzava l'avortament en tres casos: risc greu per a la salut de la dona embarassada, violació i malformacions del fetus.
66. Notícia publicada a *Diario de Tarrasa*, «El pleno pidió la despenalización del aborto», 27 d'octubre del 1979, p. 5.
67. Extret de l'entrevista realitzada a Teresa Casas i Ros (14-11-2017).
68. Es tracta d'un fragment de l'article «Vosaltres, les feministes», que es va publicar al *Diario de Tarrasa* el 7 de juny del 1978, signat per Marta Pessarrodona.